
MATERIALE SHKENCORE E KUMTESA

OLIVER JENS SCHMITT

**HYRJE¹ NË DOKUMENTET ARKIVORE
AUSTRO-HUNGAREZE PËR VILAJETIN E KOSOVËS
1870-1914**

Kjo parathënie hyrëse e autorit është marrë nga botimi i dokumenteve austriake për vilajetin e Kosovës: «Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo 1870-1914, Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan, Band 1, Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz (ed.) Wien 2020.»

Raportet e konsujve të huaj, si nga Fuqitë e Mëdha ashtu edhe nga shtetet kombëtare ballkanike, kanë qenë prej kohësh ndër burimet më të përdorura për kërkime mbi epokën e vonë osmane në Ballkanin Perëndimor dhe Qendror. Meqë botohen katër vëllime të raporteve konsullore austro-hungareze nga vilajeti i Prizrenit (1868-1874), vilajeti i Kosovës (1877-1912) dhe për muajt e parë të administratës ushtarake serbe për periudhën nga viti 1870 deri më 1914, kjo ende kërkon një shpjegim. Së pari, një vërejtje për kohën dhe hapësirën: sipërfaqja e raportimit të diplomatëve austro-hungarezë u bë sipas ndarjes administrative osmane, në këtë rast sipas vilajeteve në Ballkanin osman. Vilajeti i Kosovës përfshinte zona që dukshëm shkojnë përtej territorit shtetëror të Republikës së Kosovës sot. Në shtrirjen e saj të përcaktuar në vitin 1877, vilajeti përfshinte jo vetëm Kosovën e sotme, por edhe Novi Pazarin, i cili sot i përket Serbisë dhe Malit të Zi, rajonin rreth Plavës dhe Gucisë, që sot i përkasin Malit të Zi, pjesë të Shqipërisë së sotme Verilindore dhe të Serbisë së sotme Jugore (rajoni i Preshevës), në veri dhe veriperëndim të Republikës së sotme të Maqedonisë dhe deri në vitin 1878 sanxhakun e Nishit. Qyteti kryesor i vilajetit ishte fillimisht

---

¹ Kjo hyrje nuk ka për qëllim të zëvendësojë historinë e vilajetit të Kosovës, por më tepër i referohet mundësive të përdorimit të botimit.

Prishtina, dhe që nga viti 1888 bëhet Shkupi.² Zona e raportimit mbulon kështu një zonë të madhe të pjesës kontinentale të Ballkanit osman, siç u paraqit pas ndryshimeve territoriale që u siguruan nga Kongresi i Berlinit (1878) në aspektin e së drejtës ndërkombëtare. Për sa i përket kohës, botimi lidhet me epokën e fazës së vonë të çështjes orientale, e cila përkoi me të ashtuquajturin imperializëm ekstrem, nga i cili nuk është rastësi që raportet austro-hungareze janë në dispozicion në një intensitet gjithnjë në rritje (1870-1913). Në përputhje me rrethanat, bëhet fjalë për përpjekjet e stabilizimit osman në periferinë veriperëndimore të perandorisë, për konkurrencën bullgare-serbe për trashëgiminë e Perandorisë Osmane në rajon, reagimin e popullsisë kryesisht myslimane shqiptare, për formimin e identifikimeve etno-kombëtare, rreth një pranie masive të Fuqive të Mëdha evropiane dhe ndikimit joformal, përmes konsullatave, sistemit shkollor. Në këtë periudhë të raporteve hyjnë ngjarje të tilla si kriza e madhe në Orient (1875-1878) dhe, në këtë kontekst, lufta serbo-malazeze-osmane në vitin 1876, zbatimi i dispozitave të Kongresit të Berlinit (1878-1881), lidhjet shqiptare-myslimane të Prizrenit (1878-1881) dhe Pejës (1897), të cilat nga historiografia shqiptare konsiderohen si qendrore si dhe lufta greko-osmane (1897). Pastaj pasojnë shfaqja e komiteteve sekrete maqedone-bullgare dhe kryengritja e Ilindenit e shkaktuar prej tyre në vitin 1903, përpjekja për stabilizim nga Fuqitë e Mëdha pas marrëveshjes së Mürzsteg-ut (1903, përmbysja xhonturke (1908), kryengritjet shqiptare të drejtuara kundër xhonturqve (1910-1912), dhe në fund rënia e sundimit osman në Luftën e Parë Ballkanike në vitin 1912 dhe vendosja e mëvonshme e sundimit serb deri në fillimin e Luftës së Parë Botërore.

Të gjitha këto pika kanë tërhequr për një kohë të gjatë interesimin për hulumtim brenda dhe jashtë rajoneve.³ Është edhe më befasuese që

² Nga viti 1874 deri më 1877, sanxhaku i Prizrenit, Shkupit e Dibrës, Manastirit dhe ai i Shkodrës ishin pjesë e vilajetit të Manastirit. Përveç ndryshimeve të vogla territoriale si dhe dhënies së një pjese substanciale të këtij territori në favor të Serbisë në vitin 1878, vilajeti vijoi të kishte këta kufij deri në Luftën e Parë Ballkanike. Krhs. për këtë Liman Rushiti, Ndarja territoriale dhe rregullimi administrativ i Kosovës 1878-1941. Prishtinë 2004, 13-63; Hans-Jürgen Kornrumpf, Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen. Freiburg 1976, 183-184.

³ Këtu janë të theksuara vetëm disa punime të përgjithshme; referencat për aspekte të veçanta mund t'i gjeni më poshtë dhe në bibliografinë e vëllimit 5. Botime të

kërkimet mbi Evropën Juglindore pothuajse nuk kanë nxjerrë ndonjë botim të raporteve konsullore në të kaluarën e afërt.⁴ Në fushën hulumtuese, që reagon fuqishëm përballë institucioneve financiare dhe interesave të tyre, botimi i teksteve ka pasur pak vëmendje, veçanërisht në lidhje me historinë moderne. Përrjashtime të tilla, si botimi i dosjeve për Luftën e Krimesë, konfirmojnë rregullin.⁵ Burimet kryesore, siç janë raportet e diplomatëve të Fuqive të Mëdha evropiane, mund të merren me mend vetëm përmes filtrit të studimeve shkencore.⁶ Çdokush që dëshiron

---

rëndësishme mbi historinë e Kosovës: Noel Malcolm, *Kosovo. A Short History*. New York 1998; Oliver Jens Schmitt, *Kosovo. Kurze Geschichte einer zentralbalkanischen Landschaft*. Wien, Köln, Weimar 2008. Mbi pikëpamjen shqiptare dhe serbe për historinë e Kosovës krhs. Dušan T. Bataković, *The Kosovo Chronicles*. Beograd 1992; Radovan Samardžić, *Kosovo und Metochien in der serbischen Geschichte*. Lausanne 1989; Jusuf Bajraktari u. a. (Hgg.), *The Kosova Issue – A Historic and Current Problem* (Symposium held in Tirana on April 15-16, 1993). Tirana 1996. Për përshkrimin e historisë së konfliktit shqiptaro-serb krhs. Konrad Clewing, *Der Kosovokonflikt als Territorial - und Herrschaftskonflikt, 1878-2002. Chronologie und Beteiligte*, në: Hermann Beyer-Thoma / Olivia Griese / Zsolt Lengyel (Hgg.), *Münchener Forschungen zur Geschichte Ost - und Südosteuropas. Werkstattberichte*. München 2002, 181-214; Marco Dogo, *Kosovo – Albanesi e Serbi. Le radici del conflitto*. Lungro di Cosenza 1992; Miranda Vickers, *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*. New York 1998; Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*. Beograd 1998; Alex N. Dragnich / Slavko Todorovich, *The Saga of Kosovo*. Focus on Serbian-Albanian Relations. New York 1984. Për fundin e shek. XIX dhe fillimin e shek. XX krhs. Shukri Rahimi, *Vilajeti i Kosovës më 1878-1912*. Prishtinë 1969.

⁴ Një nga botimet e pakta është: Fatos Baxhaku / Karl Kaser (Hgg.), *Die Stammesgesellschaften Nordalbaniens. Berichte und Forschungen österreichischer Konsuln und Gelehrter (1861-1917)*. Wien 1996. Pothuajse fare të papublikuara kanë mbetur të gjitha dosjet gjermane në Arkivin Politik të Ministrisë së Jashtme gjermane (Politische Archiv des Auswärtigen Amtes). Një përjashtim dygjuhësor selektiv është bërë kohët e fundit (që në mënyrë domethënëse është një nismë krejtësisht malazeze): Radoslav Raspopović / Konrad Clewing (Hgg.), *Crna Gora i Njemački Rajh. Dokumenti iz Političkog arhiva Službe inostranih poslova u Berlinu, 1906-1914*. Vëll. 1: 1905-1910. Podgorica 2016.

⁵ Winfried Baumgart (Hg.), *Akten zur Geschichte des Krimkriegs*. 4 Bde. München, Wien 1979-2001.

⁶ George Walter Gawrych, *The Crescent and the Eagle. Ottoman Rule, Islam and the Albanians, 1874-1913*. London 2006; Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais. La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe*. Paris 2007; Maurus Reinkowski, *Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert*. München 2005. Raportet e konsullatës serbe, ndër të tjera, përdoren në studimin: Miloš Jagodić, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878-1912)*. Beograd 2009.

të kontrollojë këto rezultate duhet të shkojë në arkiv dhe të konsultohet me dokumentet origjinale. Kjo nuk vlen për projektet kërkimore brenda rajonit, pasi historianët shqiptarë dhe maqedonas kanë paraqitur vëllime të gjera të dokumenteve. Meqenëse këto kryesisht nuk riprodhojnë tekstet origjinale dhe ofrojnë vetëm përkthime, ato vështirë se mund të përdoren për kërkime jashtë një konteksti të ngushtë historiografik kombëtar, përveç pakkontrollueshmërisë së dyshimtë metodologjike të përkthimit.⁷ Duhet të theksohet në këtë pikë që raportet e konsullatës austro-hungareze për vilajetin e Kosovës ofrojnë shumë më tepër sesa vetëm një pamje të kufizuar nga jashtë: në një rajon krize ku shtetësia osmane ishte shumë e kufizuar, konsullatat mbretërore dhe perandorake përfaqësonin një shkallë të gjendjes institucionale që tejkalonte produktivitetin dhe mbase edhe nivelin e informacionit të autoriteteve osmane. Për shkak të lidhjeve të tyre të ngushta me drejtuesit dhe përfaqësuesit politikë rajonalë, vetë konsujt nuk ishin vetëm vëzhgues, por edhe aktorë të mirinformuar dhe që informonin autoritetet e tyre në mënyrë adekuate.

Prandaj botimi i tanishëm mundëson një qasje të drejtpërdrejtë në një koleksion thelbësor burimesh origjinale mbi Ballkanin Veriperëndimor osman të vonshëm. Megjithatë, ajo gjithashtu duhet të merret me rezervat që janë ngritur shpesh në lidhje me këtë lloj teksti, domethënë me pyetjen e anshmërisë së pikëpamjes konsullore. Çdo burim duhet të analizohet në mënyrë kritike në kërkimet historike. Është e qartë se raportet e konsullatës nuk përfaqësojnë një lloj të teksteve neutrale. Ato u krijuan në shërbim të shteteve të cilat, ashtu si Austro-Hungaria në rastin aktual,

⁷ Andrija Radenić (Hg.), *Austro-Ugarska i Srbija 1903-1918. Dokumenti iz bečkih arhiva*. 3 Bde. Beograd 1973; Marenglen Verli (Hg.), *Shqiptarët në optikën e diplomacisë austro-hungareze (1877-1918): studime, analiza, dokumente*. Tiranë 2014; i njëjti (ed.), *Shqipëria në dokumentet austro-hungareze 1912*. 7 Bde. Tiranë 2012-2014; Muhamet Shatri (Hg.), *Dokumente franceze për Shqipërinë dhe shqiptarët më 1912*. Prishtinë 2004; Ramiz Abdyl, *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në burimet angleze (1878-1881)*. Prishtinë 2004; Skënder Rizaj (ed.), *Dokumente angleze mbi Lidhjen Shqiptare të Prizrenit dhe fillimin e copëtimit të Ballkanit (1877-1885) / English Documents on the Albanian League of Prizren and the Start of the Disintegration of the Balkans (1877-1885)*. 2 Bde. Prishtinë 1996 (këtu me një ribotim të dokumenteve origjinale britanike); Muhamet Shatri/Ramiz Abdyl (Hgg.), *Dokumente ruse për Lëvizjen Kombëtare Shqiptare më 1912*. Prishtinë 2006; Cana Zekria (Hg.), *Gjenocidi i Malit të Zi mbi popullin shqiptar 1912-1913*. Dokumente. Prishtinë 1997; i njëjti. (ed.), *Kryengritja shqiptare e vitit 1912 në dokumentet serbe*. Prishtinë 2008; Nevila Nika (ed.), *Përmbledhje dokumentesh mbi kryengritjet shqiptare (1910-1912)*. Prishtinë 2003.

përfaqësonte interesat e veta të konsiderueshme në zonën e prekur dhe për këtë arsye përdorën burime të gjera për të mbledhur të dhëna mbi të cilat do të bazonin vendimmarrjen e tyre “vetjake” politike.⁸ Konsujt ishin të jashtëm, por ata ishin gjithashtu shpesh aktorë politikë me ndikim në një kontekst politik ndërkombëtar dhe rajonal. Vëmendja tyre fillimisht ishte drejtuar kryesisht nga jashtë mbi zonën e raportimit. Paragjykimet politike, përdorimi i kategorive të termave të definuar nga jashtë, mungesa e njohurive kulturore, të gjitha këto duhet të merren parasysh kur përdoren raporte të tilla. Prandaj, ato a duhet të përdoren vetëm në mënyrë dytësore në krahasim me burimet brenda rajoneve? Ky përfundim do të ishte i parakohshëm, veçanërisht në rastin konkret. Për Kosovën e vonë osmane, raportet e konsullatës austro-hungareze janë një burim i shkallës së parë. Kjo shpjegohet me faktet e mëposhtme: burimet osmane deri tani janë përdorur pak, pothuajse s’ka botime, dhe vetëm në një masë shumë të kufizuar në kontekstin e punës kërkimore.⁹ Dhe, edhe aty ku ishte bërë kjo, del e qartë se për sa i përket dendësisë së informacionit dhe cilësisë së analizës, diplomatët austro-hungarezë ishin dukshëm superiorë ndaj përfaqësuesve të shtetit osman. Kjo bëhet e qartë kur lexohet studimi i rëndësishëm i osmanistit Maurus Reinkowski mbi

⁸ Mbi politikën austro-hungareze të Ballkanit krhs.: Hanns Dieter Schanderl, *Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877-1908*. Wiesbaden 1971; Anna Hedwig Benna, *Studien zum Kultusprotektorat Österreich-Ungarns in Albanien im Zeitalter des Imperialismus (1888-1918)*. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 7 (1954), 13-26; Franz-Josef Kos, *Die politischen und wirtschaftlichen Interessen Österreich-Ungarns und Deutschlands in Südosteuropa 1912-1913. Die Adria-Hafen, die Saloniki - und die Kavallafrage*. Wien 1996; Emil Palotás, *Machtpolitik und Wirtschaftsinteressen: der Balkan und Rußland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878-1895*. Budapest 1995; Jelena Milojković-Đurić, *The Eastern Question and the Voices of Reason: Austria Hungary, Russia, and the Balkan States 1875-1908*. New York 2002.

⁹ Krhs. për shembull veprat e Clayer dhe Gawrych të cituara tashmë. Botimet e përmendura: Dragi Ćorgiev (ed.), *Turski dokumenti za istorijata na Makedonija*. Popisi od XIX vek. 8 Bde. Skopje 1996-2015; Yusuf Sarıncay u.a. (Hgg.), *Osmanlı arşiv belgelerinde Kosova vilayeti: Vilajeti i Kosovës në dokumentet arkivore osmane*. İstanbul 2007; H. Yıldırım Ağanoğlu (ed.), 1896 (hicri 1314) *Kosova Vilayeti salnamesi* (Üsküp, Priştine, Prizren, İpek, Yenipazar, Taşlıca). İstanbul 2000; Kujtim Nuro (ed.), *Dokumente osmane në arkivat shqiptare*. Tiranë 2000; Skënder Rizaj (Hg.), *Burimet turke (osmane) mbi luftën e shqiptarëve për pavarësi dhe humbja e Ballkanit (1908-1912)*. Prishtinë, İstanbul, Tiranë 1993; Kristaq Prifti (ed.), *Lidhja Shqiptare e Prizrenit në dokumentet osmane 1878-1881*. Tiranë 1978.

Shqipërinë Veriore osmane rreth mesit të shek. XIX.¹⁰ Tani, perspektiva e autoriteteve osmane përfaqëson gjithashtu një perspektivë nga jashtë, ose të paktën nga gjysmëjashtë. Por kushdo që interesohet lidhur me burimet historike të teksteve brenda rajoneve, përkatësisht për ato që janë prodhuar nga komunitetet e tyre, në rastin e Kosovës do të hasë në pengesa të mëdha. Shkurt: nuk kemi pothuajse gati asnjë dëshmi të shkruar nga pala shqiptare. Në shek. XIX nuk kishte asnjë shtyp rajonal shqiptar të qëndrueshëm në vilajetin e Kosovës (as që mund të ekzistonte atje për shkak të kornizave të politikave osmane për gjuhët). Udhëheqësit politikë shqiptarë nuk lanë shënime të shkruara të kohës së re (disa nga kujtimet e pakta u shkruan pas një kohe të konsiderueshme mbas ngjarjeve).¹¹ Po të mos kishim të shënuara këtu protokollat e bisedimeve me liderët politikë shqiptarë (p.sh. III Nr. 164, 166), por edhe ankesat dhe petitionet (p.sh. II Nr. 45), do të dinim shumë më pak mbi reflektimet politike dhe shoqërore brenda shumicës shqiptare-myslimane të popullsisë. Gjithashtu, duhet të kihet parasysh se përdorimi i shkrimit shqip prej myslimanëve u pengua dhe u shtyp nga qeveria osmane deri në vitin 1912 në shkallë të ndryshme intensiteti, në tërësi, ajo u pengua dhe përfundimisht u shtyp në një formë shumë të qëndrueshme (krhs. dok. IV Nr. 127) dhe se pala shqiptaro-myslimane në vilajetin e Kosovës, veçanërisht pjesa veriore e saj, e cila në thelb përkon me Republikën e sotme të Kosovës, nuk tregoi pothuajse asnjë interes për t'u shprehur me shkrim në gjuhën amtare (krhs. dok. IV Nr. 27-29, 33).

Situata ishte më e mirë për ortodoksët, veçanërisht për popullsinë serbe.¹² Këta ngritën një sistem të veçantë shkollor, si dhe krijuan shtypin

¹⁰ Reinkowski, Die Dinge der Ordnung.

¹¹ Un interview avec Riza bey, Albania A (1897/98), 157-158; Bajazid Elmaz Doda unter Mitwirkung von Franz Baron Nopcsa, Albanisches Bauernleben im oberen Rekatall bei Dibra (Makedonien). Hg. Robert Elsie. Wien 2007; Fazli Hajrizi (Hg.), Rexhep Mitrovica në lëvizjen kombëtare. Mësues, publicist, ministër, kryeministër, reformator i arsimit, biograf, orator, letërkëmbyes, patriot i kulluar. Prishtinë 2008; Elmaz B. Plava, Plava e Gucia në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare. Kujtime dhe dokumente historike. bot. Marenglen Verli. Botimi dytë. Tiranë 2002; Tafil Boletini, Pranë Isa Boletinit (1892-1916) & Përballë sfidave të kohës (1916-1963). Hg. Marenglen Verli. Bot. 2, Tiranë 2003; Hasan Prishtina, Nji shkurtim kujtimesh mbi kryengritjen shqiptare të vjetit 1912. Bot. 2, Tiranë 1995.

¹² Këtu ekziston gjithashtu një numër më i madh i burimeve vetjake. Kështu Janićije Popović, Život Srba na Kosovu, 1812-1912. Hg. Vladimir Bovan. Beograd 1987; Petar Kostić, Crkveni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX veku (sa uspomena pisma). Beograd 1928; i njëjti, Prosvetno-kulturni život

e tyre të shkruar, i cili ndonëse modest, u mbështet nga “vendi amë” ose institucionet fetare lokale. Gazetat zyrtare osmane nga viti 1871 deri më 1888 u botuan në rajon në dy gjuhë: në gjuhën osmane dhe serbe.¹³ Serbia mbante një rrjet të gjerë misionesh diplomatike, raportet e të cilëve arrinin një dendësi informimi të ngjashme me atë të diplomacisë austro-hungareze.¹⁴

Në krahasim me raportet diplomatike të Fuqive të tjera të Mëdha, analizat austro-hungareze janë të një rëndësie të veçantë. Fatkeqësisht raportimet ruse, në mungesë të një botimi, nuk mund të vlerësohen si duhet. Sidoqoftë, diplomacia e Monarkisë së Danubit kishte disa përparësi ndaj Britanisë së Madhe, Francës dhe veçanërisht Italisë.¹⁵ Diplomatët e saj u trajnuan në Akademinë Orientale posaçërisht për shërbim në Perandorinë Osmane.¹⁶ Monarkia kishte një traditë të specialistëve të trajnuar shumë mirë për Ballkanin, e cila u bë fusha

---

pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX i početkom XX veka (sa uspomemama pisca). Beograd 1933; Sima Andrejević Igumanov, Sadanje nesretno stanje u Staroj Srbiji i Makedoniji. Beograd 1882; Josif H. Kostić, Oslobodenje grada Leskovca, Vlasotinca i okoline. Hg. Dragoljub M. Trajković. Leskovac 1988.

¹³ Në vitet 1871-1874 gazeta e vilajetit “Prizren” dhe më 1877-1888 ajo e vilajetit osman “Kosova”, e cila atëherë dilte vetëm në gjuhën osmane. Që nga viti 1908 gazeta serbe “Vardar” doli në Shkup, organ partiak i “Organizatës së Popullit Serb në Perandorinë Osmane”.

¹⁴ Krhs. botimet Milan Rakić, Konzulska pisma 1905-1911. Ed. Andrej Mitrović. Beograd 1985; Branko Peruničić ed.), Pisma srpskih konzula iz Prištine 1890-1900. Beograd 1985; i njëjti (ed.), Svedočanstvo o Kosovu 1901-1913. Beograd 1988; i njëjti (ed.), Zulumi aga i begova u Kosovskom vilajetu. Beograd 1989; Jovan Pejčić (ed.), Milan Rakić na Kosovu. Zavet – pesma – čin. Beograd 2006; Dokumenti o spoljnoj politici kraljevine Srbije, 1903-1914. Ed. Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste. 7 Bde. Beograd 1980-2015; Gligor Todorovski, Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1890-1912. Skopje 1985; i njëjti, Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912-1914. Skopje 1979.

¹⁵ Krhs. botimet e dosjeve austro-hungareze, të cilat në një masë të vogël përfshijnë gjithashtu raporte nga Kosova: Actenstücke aus den Correspondenzen des kais. und kön. gemeinsamen Ministeriums des Äusseren über orientalische Angelegenheiten, 1873-1881. 4 Bde. Wien 1878-1881; Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Äußern. 9. Bde. Wien, Leipzig 1930.

¹⁶ Akademia u themelua nga Maria Theresa më 1754 dhe fillimisht drejtohej nga jezuitët. Krhs. për këtë Oliver Rathkolb (Hg.), 250 Jahre – von der Orientalischen zur Diplomatischen Akademie in Wien. Innsbruck u. a. 2004; Erich Schlöss, Von den Sprachknaben zu den Anfängen der Orientalischen Akademie, Wiener Geschichtsblätter 56 (2001), 70-76.

qendrore diplomatike për ruajtjen e statusit si fuqi e madhe e monarkisë tani të dyfishtë, veçanërisht pas largimit austriak nga Italia (1859/66) dhe Gjermania (1866). Një numër diplomatësh austriakë, si: Joseph von Hammer Purgstall, Anton Prokesch von Osten dhe Johann Georg von Hahn përfaqësojnë llojin e diplomatit që arrin suksese të larta shkencore qysh në gjysmën e parë të shek. XIX.¹⁷ Diplomatët austro-hungarezë luajtën një rol kyç në ngritjen e studimeve ballkanike.¹⁸ Por edhe diplomatët që nuk ishin aktivë, shkencërisht kishin njohuri për gjuhët orientale, ndonjëherë edhe për gjuhët rajonale, veçanërisht për shqipen. Kështu ata kishin qasje në sferën politike perandorake dhe rajonale, që u ishte mohuar shumë vëzhguesve të tjerë të jashtëm. Sigurisht që këndvështrimi i tyre vinte nga jashtë, por diplomatët austro-hungarezë shpesh arrinin një nivel njohjeje aq të dendur, sa që antropologët sot do ta konfirmonin, edhe pse qëllimi i vëzhgimit ishte i menduar, natyrisht, për diçka tjetër. Prandaj, raportet e publikuara këtu shkojnë përtej një

¹⁷ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. Pesth 1833; *Erinnerungen aus Ägypten und Kleinasien*. 3 Bde. Wien 1829-1831; i njëjti *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus dem Orient*. 3 Bde. Stuttgart 1836-1837; i njëjti *Geschichte des Abfalls der Griechen vom türkischen Reich im Jahre 1821*. 6 Bde. Stuttgart 1867.

¹⁸ Johann Georg von Hahn, *Albanesische Studien*. 3 Bde. Wien 1853; i njëjti, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar im Auftrage der k. Akademie der Wissenschaften, unternommen im Jahre 1863*. Wien 1869; i njëjti, *Reise von Belgrad nach Salonik nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Morawagebietes*. 2. von der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften genehmigte Aufl. Wien 1868; Theodor Anton Ippen, *Novibazar und Kossovo (das alte Rascien)*. Eine Studie. Wien 1892; i njëjti, *Das Wohnheitsrecht der Hochländer in Albanien*, *Zeitschrift für Ethnologie* 33 (1901), 43-57, 352-363; Theodor Anton Ippen, *Das religiöse Protectorat Österreich-Ungarns in der Türkei*, *Die Kultur* 3 (1901/1902), 298-310; i njëjti, *Skutari und die nordalbanische Küstenebene*. Sarajevo 1907; i njëjti, *Die Gebirge des nordwestlichen Albaniens*. Wien 1908; i njëjti, *Beiträge zur inneren Geschichte Albaniens im XIX. Jahrhundert*, in: Ludwig von Thallóczy (Hg.), *Illyrisch-albanische Forschungen*. Bd. 1. München, Leipzig 1916, 342-385; August Ritter von Kral, *Das Land Kamâl Atatürks. Der Werdegang der modernen Türkei*. Wien, Leipzig 1935; Alfred Rappaport, *Au pays des martyrs. Notes et souvenirs d'un ancien consul général d'Autriche-Hongrie en Macédoine (1904-1909)*. Paris 1927; i njëjti, *Albaniens Werdegang*, *Die Kriegsschuldfrage* 5 (1927), 831; i njëjti, *Die machtpolitischen Verschiebungen in Südosteuropa seit den Pariser Friedensverträgen 1919*. Berlin 1928; i njëjti, *Montenegros Eintritt in den Weltkrieg*, *Berliner Monatshefte* 7 (1929), 948-949. Për më tepër, shih monografinë gjithëpërfshirëse nga Kurt Gostentschnigg, *Wissenschaft im Spannungsfeld von Politik und Militär. Die österreichisch-ungarische Albanologie 1867-1918*. Wiesbaden 2018.

vrojtimi të thjeshtë nga jashtë dhe, për më tepër, mund të kompensojnë pjesërisht edhe më shumë gjendjen e dobët të burimeve brenda rajonit. Në përputhje me rrethanat, ato jo vetëm që janë marrë parasysh nga hulumtimet për një kohë të gjatë për shkak të mungesës ose kufizimit të burimeve rajonale, por edhe për shkak të dendësisë dhe cilësisë së lartë të informacionit që përmbajnë. Prandaj botimi i tanishëm ofron një qasje në burime qendrore, jo vetëm në politikën e jashtme austro-hungareze, por edhe për administratën e vonë osmane dhe zhvillimin politik, shoqëror, fetar dhe gjithashtu ekonomik në periferinë veriperëndimore të Perandorisë Osmane.

Burimet, gjithashtu, fitojnë një vlerë shumë të veçantë për shkak të periudhës së gjatë të raportimit, e cila bën të mundur ndjekjen e ndryshimeve historike gjatë një gjysmëshekulli, në një epokë që u karakterizua nga rritja e dinamizmit të rrethanave politike dhe më pak, të atyre socio-ekonomike. Ky botim mund të përdoret në një sërë kontekstesh kërkimore. Por edhe në vetvete, edhe në këtë formë, paraqet një libër leximi të rrallë mbi Ballkanin e vonshëm osman. Dhe kjo lehtësohet edhe më tepër, se shumë nga konsujt posedonin gjithashtu aftësinë e një stili të gjallë dhe të qartë analitik, që mund të jetë përfitues edhe për lexuesit që nuk kanë interesa të drejtpërdrejta kërkimore në këto tekste. Jo më pak të rëndësishme, janë edhe tekste gjithashtu të përshtatshme për mësim universitar, për të cilën periudhë të historisë së Evropës Juglindore të asaj epoke aktualisht kemi në dispozicion vetëm disa botime të burimeve origjinale me një qasje të lehtë.

Së fundi, raportet e vëna në dispozicion këtu hapin një mori mundësish të reja për kërkime.¹⁹ Për herë të parë, është e mundur të hedhim një vështrim në politikën lokale dhe aktorët lokalë dhe kështu në strukturën bazë të marrëdhënieve politike jo në nivelin perandorak. Pikëpamja rajonale e Perandorisë Osmane e hulumtuar nga osmanistët si Maurus Reinkowski - në këtë rast veçanërisht ajo e shumicës shqiptaromyslimane, sidomos në pjesën veriore të vilajetit - mund të merret për më shumë se gjysmëshekulli. Dallimet e vogla rajonale shfaqen veçanërisht shumë qartë, midis rrafshinave dhe rajonit malor. Prizreni, për shembull,

---

¹⁹ Krhs. kohët e fundit analizën e hollësishme të gërshetuar ngushtë me këtë botim, monografinë e cituar më sipër nga Eva Anne Frantz, përveç kësaj, veprat e cituara tashmë të Nathalie Clayer, Maurus Reinkowski wie auch bereits Stavro Skëndi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*. Princeton/NJ 1967, që i vlerësojnë raportet e konsullatës austro-hungareze.

qyteti më i ndikuar nga osmanët në veri të maleve të Sharrit, ishte gjithnjë i kërcënuar nga luftëtarët shqiptaro-myslimanë nga malësia e Lumës. Më 1870, ashtu si edhe në vitin 1912, raportet e pushteteve ishin kryesisht të pandryshuara. Në rastin më të mirë, autoritetet osmane arritën t'i "kufizojnë" (Maurus Reinkowski) banorët luftarakë të malësisë. Kontrasti midis këtij qyteti më urban në pjesën veriore të vilajetit, i cili gjithashtu kishte një mirëqenie relativisht të konsiderueshme, dhe zonave nganjëherë tejet të varfra malore, në të cilat grabitja ishte burim kryesor i jetesës, përplasen në rajonin e Prizrenit në një hapësirë shumë të vogël. Ndonjëherë lindin edhe kundërthënie midis qytetit të Gjakovës dhe maleve që e kufizojnë atë në perëndim, dikur për shkak të veprimtarisë grabitqare të banorëve malësorë, por veçanërisht kur fiset kodrinore katolike u mbështetën në Malin e Zi ortodoks për të ndërmarrë veprime kundër qytetit mysliman buzë malit. Por edhe brenda rrafshinave, dallimet midis qytetit dhe fshatrave ishin formësuese: që në vitin 1912 qyteti i Pejës dhe rrethina (kaza) mbajtën një qëndrim të ndryshëm ndaj xhonturqve dhe kryengritësve shqiptarë që luftonin kundër tyre. Dikush mund të flasë – këtu duke huazuar nga studimet mesjetare gjermane – lidhur me afërsinë dhe largësinë e Sulltanit, për praninë e përqendruar të Perandorisë Osmane në qytete me autoritete, poste xhandarmërie dhe, mbi të gjitha, garnizone ushtarake, dhe për zona rurale në rrafshinat, të cilat vështirë se arriheshin nga institucionet perandorake. Një ndryshim tjetër që duhet theksuar është ai midis qyteteve. Aktualisht qendrat tradicionale urbane me ndërtesa qendrore tipike të kulturës urbane osmane, kryesisht nga koha e pushtimit ose të shek. XVI, ishin vetëm kryeqytetet e vilajetit: Shkupi dhe Prizreni. Peja, Gjakova, Mitrovica, Prishtina, Vuçiterni dhe Gjilani kishin vetëm një funksion lokal qendror të vogël rajonal si vende tregu me një pazar dhe vende ku u vendosën autoritetet osmane, ndërsa qytetet në Kosovën Lindore - Mitrovica, Prishtina dhe Ferizaj - lulëzuan në këtë periudhë, për shkak të ndërtimit të hekurudhave. Të gjitha këto (qytete) u dominuan nga grupe sundimtarësh, të cilët konsujt i përshkruanin si të shquar (Notabel). Në shumë vende, këta udhëheqës kryesisht myslimanë shqiptarë, bënë luftëra të ashpra të brendshme për pushtet, veçanërisht në Gjakovë dhe Prishtinë. Secili prej këtyre udhëheqësve të shquar kishte një trupë besnike të armatosur të veten. Ata ishin pronarë të tokave me ndikim dhe me qasje në këshillat vendorë ose mexhlliset (meclis) të ngritur gjatë reformave të Tanzimatit, por edhe nga drejtues që udhëhiqnin ndjekësit

që kishin forcuan interesat e tyre me forcën e armëve. Një shembull tipik i këtyre të fundit është Bajram Curri, udhëheqës i një grupi ndjekësish në Gjakovë, të cilin osmanët e caktuan si oficer të xhandarmërisë – duke ndjekur kështu një strategji të vjetër të kontrollit – i cili për shumë vite ndërmjetësonte mes organeve të perandorisë dhe shoqërive lokale (IV Nr. 1), u pasurua personalisht përmes shantazheve dhe tatimeve qiradhënëse, tërhoqi vëmendjen e konsujve të huaj, dhe në fund (1912) kalon te kryengritësit kundër qeverisë xhonturke.²⁰ Aktivitetet politike të Haxhi Mulla Zekës gjithashtu mund të gjurmohen në shumë detaje, i cili më 1897 formoi një “lidhje” shqiptare në sfondin e luftës osmane-greke, e cila kishte karakter islamik dhe është parë me shqetësim nga austro-hungarezët. Një udhëheqës me përkrahësit e tij me më pak prestigj ishte Isa Boletini, njëherë një grabitës, tani drejtues politik aktiv i grupit përkrahës të tij, i cili u financua përkohësisht nga Mali i Zi, para se t’i bashkohej kryengritjeve të mëdha shqiptare, si Bajram Curri, i cili nga viti 1910 deri më 1912 u bë hero i Lëvizjes Kombëtare Shqiptare, përmes aftësive të tij organizative dhe guximit të konsiderueshëm personal në luftën kundër trupave osmane.²¹ Në anën tjetër të spektrit të klasës së shquar, qëndronte familja Draga në Mitrovicë, e cila jo vetëm që kishte përkrahës të fortë, por gjithashtu ndërtoi bizneset e saj, veçanërisht në industrinë e drurit, dhe madje futi edhe teknologjinë e kohës për këtë (shih raportet IV Nr. 26, 28, 32-33, 53, 55, 69, 73, 75, 123, 132, 137, 147, 150-153). Familja Draga u zgjodh në Parlamentin Osman pas vitit 1908, dhe ata gjithashtu kishin kontaktet e tyre në politikën e jashtme, për shembull me Serbinë fqinje.²²

Nga raportet e konsullatës mësohen shumë detaje lidhur me klasën e dytë dhe të tretë të politikanëve vendorë që janë të rëndësishme për të kuptuar këtë shtresë dhe, në të njëjtën kohë, vlerësimet e figurave që punojnë në prapavijë si myftiu i Prishtinës, Mustafa Hamdi Efendi, i cili vdiq në vitin 1909 dhe për dekada me radhë kishte vepruar si një personalitet me ndikim politik në mesin e shqiptarëve myslimanë (dok. IV Nr. 62). Këta politikanë lokalë jo vetëm që ishin në rivalitet me njëri-

²⁰ Burhan Çiraku / Muin Çami (bot.), Bajram Curri. Trajtesa e dokumente. Tiranë 1982; Skënder Drini, Bajram Curri. Tiranë 1984.

²¹ Tafil Boletini / Marenglen Verli (bot.), Pranë Isa Boletinit (1892-1916) & Përballë sfidave të kohës (1916-1963). Bot. 2, Tiranë 2003.

²² Kujtim Nuro (Hg.), Hasan Prishtina (përmbledhje dokumentesh) 1908-1934. Tirana 1983.

tjetrin brenda bashkësive të tyre urbane, por edhe qytetet ishin në rivalitet me njëra-tjetrën. Udhëheqësit politikë të shqiptarëve në rrafshina gjithashtu duhej të merreshin, siç u tregua, me strukturat e pushtetit në malësinë perëndimore, ku mbizotëronin strukturat fisnore, që do të thotë si bashkësi me prejardhje të njëjtë (duke e perceptuar veten si të tilla) me territorin e tyre, të përcaktuar qartë. Raportet konsullore japin informacion në lidhje me këto struktura fisnore, veçanërisht kur bëhet fjalë për fiset katolike, të cilat ishin nën mbrojtjen e protektoratit kulturor austro-hungarez, sepse në këtë rast priftërinjtë vendas, por edhe argjipeshkvijtë katolikë vepruan si informatorë të diplomatëve të Monarkisë së Danubit (shih I Nr. 78, 110, 121, 125-126, II Nr. 119, III Nr. 5, 137, IV Nr. 171, 184). Për gjysmëshekulli kohë të paraqitur në këto vëllime, ndryshojnë pak strukturat e veprimit të pushteteve midis udhëheqësve politikë në rrafshina dhe në male - besa, betimi për paqe mes shqiptarëve, u tregua si mjeti më efektiv për zgjidhjen e konflikteve. Bisedimet zhvilloheshin gjithmonë midis krerëve shqiptarë. Në rastet më të mira, përfaqësuesit e autoriteteve osmane punonin në prapavijë dhe shpesh ata nuk ishin fare pjesë e kontributit në zgjidhjen e konfliktit rajonal. Forca e besës, si parim i rendit (dhe dobësia e parimit perandorak të osmanëve), provohet edhe si elastike veçanërisht në rastet në të cilat joshqiptarët siç janë serbët ortodoksë, për shembull në Gjilanin e Kosovës Lindore ose Mali i Zi në afërsi të Shkupit, përpiqeshin të fitonin besën për të zgjidhur konfliktet me shqiptarët myslimanë. Në vitin 1913 edhe administrata e pushtuesve serbë të Kosovës përdori gjithashtu besën, për ta fituar në anën e tyre popullatën e Malësisë së Gjakovës, për t'i bërë përshtypje Fuqive të Mëdha që negocionin në Londër për kufijtë shqiptarë, ku ishte e diskutueshme nëse (Malësia e Gjakovës) do të ishte pjesë e shtetit serb apo e shtetit të shpallur shqiptar në nëntor të vitit 1912 (IV Nr. 195).

Konsujt ishin të interesuar për të gjitha format e strukturimin politik në mjedisin e brendshëm shqiptar: besa, puna e këshillave të mexhllisit, takimet joformale të njerëzve të shquar, mbledhjet e udhëheqësve të fiseve, tubimet e mëdha të shqiptarëve myslimanë të fushave dhe malësive në raste ngjarjesh vendimtare politike të viteve 1878, 1909 dhe në vitet e kryengritjeve 1910, 1911 dhe 1912.²³ Një histori politike e

²³ Nathalie Clayer, *Retour sur les « révoltes albanaises » de l'après 1908*, *Südost-Forschungen* 73 (2014), 191-230.

përqendruar tek aktorët shqiptarë në Kosovën e periudhës së vonë osmane, e cila ende nuk është shkruar; me këto raporte mund të arrijë një dendësi të konsiderueshme burimesh, për më tepër, për shkak të shënimeve fjalë për fjalë që disponohen veçanërisht për fillimin e shek. XX të bëra në lidhje me bisedimet midis konsujve dhe politikanëve kryesorë (si familja Draga në Mitrovicë apo për drejtues në Shkup, të cilëve nuk u ceket emri).

Raportet konsullore gjithashtu trajtojnë në detaje aktorët e krishterë rajonalë. Nga njëra anë, kjo ndodhi në kuadrin e protektoratit të kultit, funksioni tradicional mbrojtës i Monarkisë së Danubit për katolikët në Ballkanin osman.²⁴ Sigurisht, raportet tregojnë se nuk kishte harmoni mes tyre dhe fuqisë mbrojtëse. Italia dhe Franca, fuqi mbrojtëse të katolikëve në Levant, bënë përpjekjet e tyre për të ndikuar, ku veprimet, në veçanti ato italiane, ndonjëherë i hapën telashe Monarkisë së Danubit, pasi kjo e fundit kishte promovuar prej kohësh italishten si gjuhën e shkruar të katolikët (II Nr. 139).²⁵ Katolikët, megjithëse të paktë në numër, u përpoqën të vinin Fuqitë e Mëdha kundër njëra-tjetrës për përfitimin e tyre. Analiza e konsujve shkoi aq larg sa që një nga diplomatët më brilantë austro-hungarezë në vend, Alfred Rappaport, madje sugjeroi që monarkia të heqë dorë nga protektorati fetar dhe të mbështesë plotësisht shqiptarët myslimanë - padyshim një nga mendimet më guximtare që i janë propozuar ndonjëherë një shkëlqesie apostolike, dhe kjo, nga njëri prej diplomatëve të paktë në shërbimin austro-hungarez që ishte konvertuar nga judaizmi në katolicizëm. Katolikët dhe përfaqësuesit e tyre kishtarë, nga argjipeshkvi i Shkupit e deri te priftërinjtë e fshatit, megjithatë u drejtoheshin rregullisht konsujve për mbrojtje dhe ndihmë. Marrëdhënia u bë më e ngushtë, veçanërisht në prag të Luftës së Parë Ballkanike, kur Lëvizja Kombëtare Shqiptare, e nxitur nga Monarkia e Danubit, gjithashtu mori tipare ndërfaqetare - edhe pse me druajtje - në vilajetin e Kosovës, që do të thotë se shqiptarët myslimanë filluan t'i shohin shqiptarët katolikë si pjesë të një bashkësie kombëtare. Vilajeti i Kosovës gjithashtu përfshinte një bashkësi ortodokse shumë të fortë, veçanërisht në jug dhe lindje të Provincës së Madhe, me një shumicë në rritje drejt juglindjes. Milet i ortodoks nën

²⁴ Engelbert Deusch, Das k.(u.)k. Kultusprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet in seinem kulturellen, politischen und wirtschaftlichen Umfeld. Köln, Weimar, Wien 2009.

²⁵ Schanderl, Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns.

patriarkun e Kostandinopojës u nda gjatë viteve 1870 dhe 1913 në vija kombëtare dhe konsujt ndoqën nga afër këtë proces. Në vitin 1870 u krijua një njësi kishtare bullgare me ekzarkatin. Çështja e përkatësisë në ekzarkat ose patriarkat shkaktoi konfliktin maqedonas,²⁶ i cili u shqyrtua me detaje në hulumtim, ku u përballën me njëri-tjetrin jo vetëm ekzarkistët dhe patriarkistët bullgarë. Gjendja u ndërlikua kur Serbia filloi brenda kampit patriarkist për të shtyrë ndikimin grek që mbante Patrikana e Kostandinopojës dhe për të pushtuar metropolet në vilajet me kandidatë serbë.²⁷ Kjo shkaktoi një ndarje në patriarkistë midis serbëve dhe “grekëve”, ku këta të fundit ishin arumunë, edhe në zonën e Kosovës së sotme (ku ndryshe për dekada të tëra nuk ka më gjurmë arumune të njohura), veçanërisht në Prizren, por edhe në Ferizaj (I Nr. 20, 24).²⁸ Propaganda kombëtare rumune që tërhiqte arumunët nuk depërtoi në pjesën veriore të vilajetit, nga ana tjetër, për më tepër dallohet një ndikim i dobët i shteti kombëtar grek. Por edhe brenda grupit të shteteve sllave të interesuara në rajon kishte konkurrencë në lidhje me patriarkistët: Rusia e shihte veten si fuqi mbrojtëse e ortodoksëve, dhe jo përherë në koordinim me politikën e jashtme dhe kishtare serbe. Kur në sfondin e ndikimit në rritje të Austro-Hungarisë dhe punës së suksesshme misionare të jezuitëve dhe françeskanëve në Ballkan, të cilët nxitën frikën brenda qarqeve ortodokse për konvertimin e mundshëm të popullsisë ortodokse në kishën katolike (uniatë) Greke, mitropolitit ortodoks i Rashkë-Prizrenit, Nićifor Perić, thirri murgjit rusë nga manastiri Hilandar në kishën e Deçanit. Ata do të duhej të merrnin përsipër administrimin e manastirit dhe të mbështesnin murgjit serbë atje në punën e tyre, si dhe të

²⁶ Fikret Adanir, *Die makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*. Wiesbaden 1979; Vermund Aarbakke, *Ethnic Rivalry and the Quest for Macedonia, 1870-1913*. New York 2003; Basil C. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912. SocioEconomic Change and the Railway Factor*. Boulder/CO, New York 1993; Stefan Troebst, *Das makedonische Jahrhundert. Von den Anfängen der nationalrevolutionären Bewegung zum Abkommen von Ohrid 1893-2001. Ausgewählte Aufsätze*. München 2007; Mehmet Hacisalihoğlu, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage (1890-1918)*. München 2003. 27 Krhs. Jovan Hadži-Vasiljević, *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX v. (do srpsko-turskih ratova 1876.-78.)*. Beograd 1928.

²⁷ Krhs. Jovan Hadži-Vasiljević, *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX v. (do srpsko-turskih ratova 1876.-78.)*. Beograd 1928.

²⁸ Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 299-304; Kostić, Petar, *Cincarska naseobina u Prizrenu i crkva Sv. Spasa, Brastvo 19 (1925), 294-301*.

mbronin manastirin prej sulmeve të grabitësve shqiptarë nga malet. Fraksioni rus i krijuar në manastirin e Deçanit që nga viti 1904 u kundërshtua nga aktivistët kombëtarë serbë (III Nr. 88, 104, 120, 124). Rezistenca e ashpër nga serbët vendas nxiti gjithashtu përpjekjet për të instaluar malazetët ortodoksë në karriget metropolitane në vilajet (IV Nr. 126). Padyshim se më i dhunshmi ishte konflikti bullgaro-serb në rajon, veçanërisht në jug të maleve të Sharrit, me veprimtari të gjerë guerile nga të dy anët, të organizuar dhe të mbështetur nga shtetet kombëtare të Bullgarisë dhe Serbisë. Raportet konsullore japin një pasqyrë në marrëdhënien e ndërlikuar midis aktivistëve kombëtarë ortodoksë rajonalë dhe shteteve të Ballkanit që qëndrojnë pas tyre dhe aktorëve osmanë. Perandoria Osmane tentonte të mbështeste elementin serb që ishte më i dobët kundër elementit bullgar, i cili dukej më kërcënues. Kjo aleancë e lidhur nën udhëheqjen e xhonturqve ishte bërë, se dëshironin t'i mbanin nën kontroll lëvizjet kombëtare shqiptare dhe bullgare. Në vitin 1912 kishte një bashkim shqiptaro-bullgar në fushatën zgjedhore osmane, veçanërisht në pjesën jugore të vilajetit, kundër koalicionit elektoral xhonturko-serb, i cili u bë i pavlefshëm me sulmin e Serbisë në tetor të të njëjtit vit. Qasja e diplomatëve austro-hungarezë në punën e brendshme të organizatave aktiviste kombëtare bullgare dhe serbe, ishte natyrisht më e vogël se në atë të mjedisit katolik. Ortodoksët, gjithashtu, rrallë kërkuan mbrojtje nga Monarkia e Danubit, veçanërisht pasi u krijuar një rrjet përfaqësimi përkatësisht konsullor i dendur serb, bullgar dhe rus.²⁹ Ajo që është e jashtëzakonshme në këtë kontekst, është ndoshta përpjekja në raste të rralla nga komunitetet ortodokse në pjesën veriore të vilajetit për

---

²⁹ Konsullatat serbe u hapën në Shkup më 1887 dhe në Prishtinë më 1889. Më 1889 u krijuar një departament i veçantë i politikave kulturore në Ministrinë e Jashtme të Serbisë për zbatimin dhe koordinimin e "propagandës kombëtare". Në krye të saj u caktua Vladimir Karić, i cili, në të njëjtën kohë filloi shërbimin e tij si konsull në Shkup. Krhs. Mihailo Vojvodić: Vladimir Karić, srpski konzul u Skoplju (1889-1892), Vardarski zbornik 1 (1999), 3-25; Đorđe Lopičić, Konzularni odnosi Srbije (1804-1918). Beograd 2007, 185-186. Rusia hapi një zëvendëskonsullatë në Prizren më 1866, e ndjekur nga një konsullatë në Shkup më 1880 dhe në Mitrovicë më 1902. Krhs. Vladimir Bovan, Jastrebov u Prizrenu (kulturno-prosvetne prilike u Prizrenu i rad ruskog konzula I. S. Jastrebova u drugoj polovini devetnaestog veka). Priština 1983; Vesna Sekulić, Otvaranje ruskog konzulata u Kosovskoj Mitrovici, Baština 19 (2005), 139-153. Përveç konsullatës në Shkup, në Kosovë Bullgaria nuk kishte përfaqësimin e vet, por përmes ekzarkatit ajo pati këtu një ndikim të caktuar, të paktën në fund të shek. XIX. Krhs. Frantz, Gewalt und Koexistenz, 157-160.

të marrë mbështetje nga Monarkia e Danubit në prag të Luftës së Parë Ballkanike (IV Nr. 128). Për dallim nga mënyra e qasjes në mjedisin shqiptar, marrëdhëniet e ngushta personale me aktorët individualë, qofshin drejtues të kishës, udhëheqës apo anëtarët e parlamentit pas vitit 1908, ishin mjaft të rralla dhe mbizotëronte perspektiva e jashtme e të informuarit. Sidoqoftë në raporte, veçanërisht nga fundi i shek. XIX, shfaqet një simpati e konsiderueshme për ortodoksët si një popullsi e krishterë. Diplomacia austro-hungareze në vilajet nuk shfaqi hezitime konsekuente përballë ortodoksëve.

Me interes të veçantë për diplomacinë austro-hungareze ishin tensionet brenda ortodoksisë në një mjedis kryesisht shqiptar, domethënë kryesisht në rajonin e sotëm të Republikës së Kosovës. Kjo pikëpamje e bën të qartë, për shembull, se edhe atje jo të gjithë sllavët ortodoksë të Jugut rreth vitit 1870 duhet domosdoshmërisht të kategorizohen si serbë: ekzarkati i sapokrijuar bullgar shtrihej gjithashtu përtej maleve të Sharrit, dhe pa ndërhyrjen masive nga shteti serb - duke mbështetur sistemin shkollor, një rrjet konsullatash dhe një veprimtari bandash, paqartësinë etno-kombëtare, do të kishte përfshirë edhe popullsinë ortodokse sllavë-folëse në veri të maleve të Sharrit, që përndryshe është përdorur për popullsinë ortodokse sllave të Maqedonisë. Rënia e ndikimit ekzarkist rriti tensionet e përmendura tashmë brenda kampit patriarkist: veçanërisht midis arumunëve dhe serbëve, një konflikt që konsujt e ndoqën me saktësi nga afër (III Nr. 126). Jo vetëm në aspektin kishtar, por më vonë, pas fitores së tyre në Luftën e Parë Ballkanike edhe politikisht, Serbia dhe Mali i Zi u bënë rivale me njëra-tjetrën në veri të maleve të Sharrit. Mali i Zi sapo kishte krijuar lidhje të ngushta me fiset malore të Veriut shqiptar dhe në mënyrë të përsëritur i referohej origjinës së përbashkët të fiseve shqiptare dhe atyre malazeze (III Nr. 143). Më herët dhe më me shkathhtësi se Serbia, Mali i Zi i afroi udhëheqësit shqiptarë nga vetja, të paktën përkohësisht, siç ishte Isa Boletini. Mali i Zi ishte veçanërisht aktiv në ato qytete, relativisht afër kufirit që kufizoheshin me malet e larta, pra Gjakovën dhe Pejën, të cilat diplomatët austro-hungarezë donin t'i frenonin në vend duke hapur një konsullatë në vitin 1897 (III Nr. 143-145). Konsujt vëzhguan fërkime midis shteteve sllave të Jugut që nga vjeshta e 1912-s, kur këto të dyja ishin të pranishme në rajon si fuqi pushtuese, për shembull, në marrëdhëniet e tyre me popullsinë joortodokse. Si Serbia ashtu edhe Mali i Zi u mbështetën në shtypjen masive represive kundër kryengritësve shqiptarë, por Mali i Zi ndryshoi

nga Serbia në politikën e saj veçanërisht brutale të konvertimeve të detyruara të myslimanëve dhe katolikëve, prej të cilave u detyrua të heqë dorë vetëm më vonë dhe, mbi të gjitha, për shkak të presionit të Monarkisë së Danubit.

Natyrisht, konsujt austro-hungarezë ishin në kontakt të ngushtë me autoritetet osmane, qoftë me valiun (gubernator i Përgjithshëm), mytesarifët, anëtarë të këshillave të mexhllisit, por mbi të gjitha me oficerë komandues të ushtrisë osmane dhe gjeneralë të dërguar nga Stambolli, posaçërisht për të zgjidhur çështjet politike. Numri i madh i protokolleve për bisedat e zhvilluara ofrojnë njohuri të çmuara në ato pjesë të menduarit politik, që përfaqësuesit perandorakë osmanë donin t'ua komunikonin diplomatëve të huaj. Konsujt i plotësuan këto deklarata me mesazhe nga kanalet joformale, kështu që shfaqet një tablo shumë kuptimplote e aktiviteteve të qeverisë osmane në periferi veriperëndimore të perandorisë. Prandaj, dosjet mund të përdoren gjithashtu me interes për hulumtime mbi perandoritë dhe krahasimin e tyre, veçanërisht në çështjen e kufizimit dhe sundimit.

Edhe nëse konsujt ishin më pak të interesuar në detyrën e tyre të raportimit, me çfarë merret një “histori nga poshtë” sot, kështu që nga tekstet mund të përpunohen edhe elementet e rëndësishme të historisë shoqërore dhe ekonomike.

Ekziston ritmi sezonal i konflikteve politike - dimri si fuqi që i pushon luftimet e bandave, pranvera, e cila jo vetëm që vë në lëvizje bujqësinë, por shoqërohet edhe me shkëmbimet e para të zjarrit. Më të qarta bëhen prapavijat shoqërore të konflikteve rajonale, në veçanti pozita e fermerëve qiramarrës të krishterë të pronave të mëdha myslimane. Konsujt ndoqën nga afër ngjarjet në pazare, mbyllja e të cilave nënkuptonte një shprehje proteste dhe frike nga shpërthimet e dhunës. Por në përgjithësi, rëndësia e vogël e çështjeve ekonomike nuk duhet t'iu habitë: në vitin 1870, si më 1914, bujqësia ushtrohej në nivelin më të thjeshtë në Kosovë; tregtia vështirë se bëhej përtej rajonit; përpunimi i produkteve me makineri ekzistonte vetëm në disa pika të caktuara (sharra e Dragës, disa mullinj). Ngecja e madhe ekonomike mund të nënkuptohet edhe nga heshtja e konsujve.

Në fakt, *një* gjë që bie në sy gjatë leximit është një nga gjetjet mahnitëse: përsëritja e vazhdueshme e situatave të konfliktit, pa ndryshime të rëndësishme strukturore gjatë një gjysmëshekulli të tërë. Autoritetet osmane nuk kishin qasje më të madhe në popullsinë rajonale

në vitin 1912 sesa më 1870, pavarësisht faktit se ishte shteruar një spektër i gjerë i instrumenteve të pushtetit. Zbatimi i juridiksionit perandorak, mbledhja e taksave, pohimi i monopolit shtetëror mbi përdorimin e forcës, rekrutimi i rekrutëve - këto ishin mollë sherri midis autoriteteve osmane dhe përkatësisë fetare myslimane dhe, si të thuash, vetë armatosja e papenguar e shumicës së privilegjuar të popullsisë së vilajetit. Reformat e Tanzimatit kishin depërtuar po aq pak në zonën e vilajetit sa edhe në pjesën tjetër të provincave perëndimore osmane. Popullsia myslimane refuzoi deri në shuarjen e perandorisë të njëjtte qytetarët e krishterë të Sulltanit me të drejta të barabarta dhe ekuivalente. Edhe pse pjesëtarët e elitës që kishin frikë nga fundi i sundimit osman flirtuan me austro-hungarezët, popullsia myslimane në përgjithësi nuk e vuri në dyshim ligjshmërinë e sundimit të Sulltanit, por vuri në dyshim legjitimitetin e veprimit të qeverisë osmane sapo kufizoi liritë tradicionale dhe privilegjet që kishin. Për qeverinë në Stamboll kishte një dilemë që kishte dalë në shesh që nga viti 1878: zbatimi i pushtetit qendror në rajonet periferike ishte pjesë e çdo reforme perandorake. Por kjo nënkuptonte ushtrimin e presionit masiv mbi popullsinë myslimane, e cila e perceptonte çdo reformë si një lojë në të cilën shuma e aksioneve, humbjeve dhe fitimeve është zero, veçanërisht kur perandoria mëtonte të përmirësonte pozitën e të krishterëve. Ishte pikërisht kjo popullsi myslimane që i duhej qeverisë në Stamboll, për të mbrojtur kufijtë kundër shteteve kombëtare të krishtera të Ballkanit, të cilat ishin të rrezikuara që nga 1877-1878, edhe në vetë rajonin më të ngushtë. Dukej qartë se perandoria nuk mund të mbështetej në popullsinë e krishterë në këto rajone. Gjithashtu duhet kujtuar se, në veçanti, Sulltan Abdylhamidi krijoi lidhje personale besnikërie me shqiptarët sunitë të vilajetit, të cilët shërbyen në truprojen e tij, si për të konsoliduar ndikimin e tij te shqiptarët, po ashtu edhe për të mbrojtur veten nga sulmet e qarqeve të oborrit mysliman në Stamboll, prej të cilave ai gjithnjë kishte frikë.³⁰ Këto marrëdhënie të personalizuara rezultuan se ishin jashtëzakonisht të forta: prandaj xhonturqve iu desh të mashtronin masat besnike sunite të Sulltanit në Fushë-Kosovë në vitin 1908-1909, në mënyrë që t'i

³⁰ Për Sulltan Abdülhamid II. krhs. Benjamin C. Fortna, *The Reign of Abdülhamid II*, in: Reşat Kasaba (Hg.), *The Cambridge History of Turkey*. Bd. 4: *Turkey in the Modern World*. Cambridge 2008, 38-61; François Georgeon, *Abdülhamid II. Le sultan calife (1876-1909)*. Paris 2003; Feroze A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy. Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*. Istanbul 1996.

mobilizonin ata në favorin e tyre për në mbledhjen e përgjithshme në Ferizaj.³¹ Edhe në vitin 1912 kishte simpatizantë të konsiderueshëm të Sulltan Abdylhamidit ndër shqiptarët sunitë në veri dhe në jug të maleve të Sharrit, i cili ishte përmbysur nga xhonturqit. Bojkoti i Turqve të Rinj nga shumë myslimanë vendas u bë simbolikisht i qartë kur sulltani i ri nuk u kujtua në xhamitë e pjesës veriore të vilajetit. Nga pikëpamja e Stambollit zyrtar, pjesa veriperëndimore e vilajetit përbënte një mbrojtje të vërtetë myslimane kundër Serbisë dhe Malit të Zi, pasi myslimanët përbënin shumicën në sanxhakun e Pazarit të Ri si dhe në zonën e Republikës së sotme të Kosovës. Kufiri me dy shtetet e Ballkanit ishte shumë i pasigurt. Grabitja e bagëtive ishte pjesë e jetës së përditshme, por nga fundi i shek. XIX linja kufizuese midis bandave grabitëse dhe luftëtarëve të bandave politikisht aktive bëhet tejet hollë. Pa mbështetjen e popullsisë lokale myslimane, perandoria nuk ishte në gjendje të qëndronte në zonën kufitare (III Nr. 153-155). Por në këto rajone kufitare u ruajtën veçanërisht strukturat arkaike shoqërore, sistemet fisnore dhe familjet komplekse si te shqiptarët myslimanë dhe tek ata katolikë,³² në sanxhakun e Pazarit të Ri (si dikur në Bosnjë-Hercegovinë) mbizotërimi i pronarëve më të mëdhenj të tokave myslimane mbi fermerët qiramarrës ortodoksë.³³ Gjërat ishin të ngjashme edhe në zonën e Mitrovicës. Perandoria Osmane nuk ishte në gjendje t'i zbuste këto tensione shoqërore, të cilat përkonin me ato fetare dhe, në rastin e shqiptarëve myslimanë dhe serbëve ortodoksë, gjithashtu me dallimet gjuhësore; nuk u tentua kurrë seriozisht për një përmirësim të pozitës së bujqve qiramarrës të krishterë.

---

³¹ Krhs. për këtë Kansu Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey*. Leiden, New York, Köln 1997; Peter Bartl: *Die albanischen Muslime zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912)*. Wiesbaden 1968, 152-155; Stavro Skëndi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912*. Princeton/NJ 1967, 343.

³² Krhs. Baxhaku / Kaser (Hgg.), *Die Stammesgesellschaften Nordalbanians*, 12-22; Karl Kaser, *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Köln, Weimar, Wien 1992; Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 62-66.

³³ Për sanxhakun e Pazarit të Ri krhs. Mustafa Memić, *Poznati Bošnjaci Sandžaka i Crne Gore*. Od Ahmed-paše Hercegovića i Vehbi Mehdi Šemsikadića do Rifata Burdžovića i generala Sefera Halilovića. Sarajevo 1998; i njejt, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*. Podgorica 2003. Siehe auch Kenneth Morrison / Elizabeth Roberts: *The Sandžak. A History*. London 2013; Muhedin Fijuljanin, *Sandžački bošnjaci*. Tutin 2010.

Por e njëjta popullatë myslimane, e cila në thelb mishëronte perandorinë përballë shteteve të Ballkanit dhe nënshtetasve të krishterë të Sulltanit, siç është përshkruar tashmë, kundërshtoi me rezistencë të vendosur ndaj çdo ndryshimi. Ndërsa e drejta zakonore shqiptare ishte praktikisht e vetmja që zbatohet në zonat e thella malore, pluralizmi ligjor ishte gjithashtu i zakonshëm edhe në rrafshina dhe në rajonet e tjera të Perandorisë Osmane. Këtu shpesh bashkëjetuan rregullat zakonore dhe shtetërore osmane gjatë gjithë gjysmëshekullit për të cilin po flasim.³⁴ Nuk ishte rastësi që në kulmin e kryengritjeve shqiptaro-myslimane kundër xhonturqve në vitin 1912, kërkohej përdorimi i të ashtuquajturit Kanuni i Lekë Dukagjinit- ligji i maleve të Veriut shqiptar qëndronte simbolikisht kundër çdo reforme si dhe kundër sistemit juridik osman të rrafshinës. Prania osmane në vilajet, e kuptuar si veprim i qeverisë në Stamboll, luhatet midis dështimit total të shtetit dhe ekspeditave të përgjakshme ndëshkimore, por rrallë u arrit një marrëdhënie e qëndrueshme midis autoriteteve dhe popullsisë rajonale. Perandoria ishte veçanërisht e pranishme përmes autoriteteve të sigurisë, ushtrisë dhe xhandarmërisë,³⁵ të plotësuara nga organizatat ndihmëse si fanasit katolikë, emigrantët nga Shqipëria Veriperëndimore të cilëve u lejohej të mbanin armët kundër shërbimit policor.³⁶

Nuk mund të nënvizohet sa duhet, se shteti osman dështoi kur ishte fjala për politikën infrastrukture dhe ekonomike. Jo më kot, kryengritësit shqiptarë bënë kërkesa për zhvillim ekonomik në krahinë në vitet e fundit të sundimit osman. Për shumicën e banorëve të vilajetit, myslimanë e aq më pak të krishterë, Perandoria Osmane duhej t'u dukej

³⁴ Krhs. Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 103-104, 283-292.

³⁵ Vetëm gjatë reformave që nga mesi i shek. XIX, shteti depërtoi në atë zonë më intensivisht, edhe këtu, rajonet rurale, veçanërisht ato malore u prekën shumë më pak. Krhs. Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 80, 108-112; Hasan Kaleshi / Hans-Jürgen Kornrumpf, *Das Wilajet Prizren. Beitrag zur Geschichte der türkischen Staatsreform auf dem Balkan im 19. Jahrhundert*, *Südost-Forschungen* 26 (1967), 176-238; Emin Pllana, *Kosova dhe reformat në Turqi (1839-1912)*. Prishtinë 1978. Për reformat në Perandorinë Osmane krhs. Donald Quataert, *The Age of Reforms, 1812-1914*, in: Halil İnalcık / Donald Quataert (Hgg.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*. Bd. 2: 1600-1914. Cambridge 1994, 759-943.

³⁶ Për fanët krhs. Eva Anne Frantz, *Catholic Albanian Warriors for the Sultan in Late Ottoman Kosovo. The Fandi as a Socioprofessional Group and their Identity Patterns*, in: Nathalie Clayer / Hannes Grandits / Robert Pichler (Hgg.), *Conflicting Loyalties in the Balkans: The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation-Building*. London 2011, 182-201.

si një institucion që nuk kufizonte të drejtat zakonore dhe përpiquej të mblidhte taksa, por ajo ofronte në këmbim, pak ose asgjë: siguria publike nuk u garantua kurrë në të gjithë territorin për shkak të grabitjes endemike, rrugët ishin në gjendje rudimentare, dhe linja hekurudhore nga Shkupi në Mitrovicë ishte ndërtuar për ushtrinë, jo për zhvillimin ekonomik të rajonit. Dështimi i shtetit në arsim nuk ishte më pak i theksuar. Osmanët lanë pas një krahinë njerëzish analfabetë, në të cilën popullsia ushtronte bujqësinë pa ndonjë përparim teknik. Rezistenca e madhe e banorëve ndaj ndërhyrjes së shtetit mund të shpjegohet jo vetëm me tradicionalizmin e rrënjësor thellë, por edhe me paaftësinë e shtetit osman për t'i paraqitur një ofertë reformash edhe vetë popullsisë myslimane që do të kishte siguruar një ngritje në ekonomi dhe arsim. Jo më kot, Perandoria shfaqet përballë qytetarëve të saj në trajtë uniforme, pa ngjallur respekt të qëndrueshëm të shtresa e madhe e popullatës së armatosur myslimane. Historia e vilajetit të Kosovës, veçanërisht pjesa veriore e saj, në periudhën deri në vitin 1908 pati një luftë të vazhdueshme midis aktorëve myslimanë rajonalë - ata të krishterë u bënë pak më të rëndësishëm vetëm në fillim të shek. XX - dhe autoriteteve perandorake po ashtu myslimane. Këta nuk patën sukses në zbatimin e të drejtave shtetërore (tatim, monopol i pushtetit, zonë të njësuar ligjore, rekrutim) për të siguruar vlefshmëri të përhershme. Ata zakonisht dështuan për shkak të pengimit nga elitat urbane dhe rezistencës së armatosur në male, dhe kjo, edhe pse ata përdorën të gjitha kanalet e komunikimit, duke përfshirë tubimet tradicionale të udhëheqësve fisnorë dhe të shquar. Në vitin 1903, udhëheqësit politikë të pjesës veriore të vilajetit, duke iu referuar ligjit zakonor shqiptar dhe atij fetar islam, refuzuan çdo reformë gjyqësore, pranimin e të krishterëve në gjyqësor dhe një monopol shtetëror, por në të njëjtën kohë theksojnë besnikërinë e tyre ndaj Sulltanit dhe gatishmërinë e tyre për të siguruar vetë drejtësinë në vend (III Nr. 67, 69-71).

Banorët e malësisë, veçanërisht në rajonin e Lumës në perëndim të Prizrenit, madje sfiduan vazhdimisht kontrollin shtetëror mbi qytetet. Grabitjet nga luftëtarët e Lumës ishin pothuajse pjesë e jetës së përditshme në rajonin e Prizrenit: vetëm një ekspeditë ndëshkuese shkatërruese nga ushtria serbe më 1913³⁷ krijoi këtu një qetësi varri të

³⁷ Krhs. për këtë dhe Luftën e Parë Ballkanike Leo Freundlich (Hg.), *Albaniens Golgotha. Anklageakten gegen die Vernichter des Albanervolkes*. Wien 1913, 9, 12-

përkohshme. Gjakovës i duhej t'i luftonte grabitjet nga malet aty pranë, prej fiseve Gashi dhe Bytyçi (III Nr. 144). Ndonjëherë garnizonet nuk ishin as në gjendje të parandalonin depërtimin e luftëtarëve fisnorë në qytete dhe luftimet në rrugë (III Nr. 25, 71-72). Edhe pse autoritetet osmane dërguan në mënyrë të përsëritur kolona trupash në male, ata duhej përsëri të tërhiqeshin, gjë që dëmtoi përgjithmonë reputacionin e perandorisë. Edhe kur kolonat arrinin në fshatrat në malësi para vitit 1908, ata nuk guxonin të shkatërronin bazën jetësore të fiseve kodrinore. Këtë e bëri Sulltan Mehmeti II në Shqipërinë e Mesme në vitin e largët 1466-1467, sulltani i vetëm që kishte qetësuar të paktën përkohësisht malësinë shqiptare, por me koston e shkatërrimit dhe shpopullimit pothuajse total. 450 vjet më vonë, për arsyet e përmendura, qeveria në Stamboll në vend të kësaj përdori strukturat organizative shqiptare, si Ligat për të shmangur kërcënimet e jashtme (1878 dhe 1897), dhe pranoi besën si parim për rend, sepse të dyja ishin elemente tradicionale shqiptare, por jo mjete *apriori* për përpjekjet e tyre kombëtare-shqiptare. Një konsull austro-hungarez, gjithashtu, konstatoi mbi fakte epërsinë e së drejtës zakonore mbi sistemin juridik osman (III Nr. 141).

Siç u tregua, sundimtarët myslimanë vendas vepruan si një rrip transmisioni midis perandorisë dhe popullsisë myslimane. Ndryshon pak strategjia e vjetër e emërimit të “kontraktorëve të sigurisë” si oficerë policie (të llojit zhatës dhe grabitës si Bajram Curri) dhe kufijve fluidë

15; Dimitrije Tucović, Serbien und Albanien: ein kritischer Beitrag zur Unterdrückungspolitik der serbischen Bourgeoisie. Übersetzt von Amela Mirković. Beograd 1914; Zekeria Cana, Politika e Serbisë kundrejt çështjes shqiptare, 1903-1913. Prishtinë 2006, 434-452; Katrin Boeckh, Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg. Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan. München 1996, 106-111; Liman Rushiti, Rrethanat politiko-shoqërore, 13-80; Wolfgang Höpken, Archaische Gewalt oder Vorboten des “totalen Krieges”? Die Balkankriege 1912/13 in der europäischen Kriegsgeschichte des 20. Jahrhunderts, in: Ulf Brunnbauer / Andreas Helmedach / Stefan Troebst (Hgg.), Schnittstellen. Gesellschaft, Nation und Konflikt in Südosteuropa. München 2007, 245-260; Krisztián Csaplár-Degovics, Der erste Balkankrieg und die Albaner. Ein Beitrag zur Geschichte der Unabhängigkeitsproklamation Albaniens (28. November 1912), Südost-Forschungen 67 (2008), 168-201. Für die serbische Sicht auf den Krieg siehe Vladimir Stojančević (Hg.), Prvi balkanski rat. Okrugli sto povodom 75. godišnjice 1912-1987, 28. i 29. oktobar 1987. Beograd 1991; Vladimir Stojančević (Hg.), Prvi Balkanski rat 1912. godine i kraj Osmanskog carstva na Balkanu. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 27. i 28. novembra 2002. godine. Beograd 2007; Bataković, Kosovo Chronicles.

midis grabitësve dhe xhandarëve. Në një rast, shefi i policisë së Gjakovës, i cili ishte i lidhur me grabitësit, pushoi nga puna madje edhe policët (I Nr. 81). Bajram Curri bëri që të zëvendësohet një polic korrekt në Prizren me kushëririn e tij, një shantazhues famëkeq, (III Nr. 22). Udhëheqësit karizmatikë si Haxhi Mulla Zeka në kuadër të së ashtuquajturës Lidhja e Pejës (1897), përmbushte një funksion të ngjashëm (III Nr. 152). Abdylhamidi preferonte të qetësonte rebelët me poste, para dhe medalje (III Nr. 58, 219). Vetëm me xhonturqit, në radhët e të cilëve mbizotëronin oficerët, të cilët ishin shumë të frustruar nga dështimi i shtetit osman, u përpoqën të thyenin çdo rezistencë ndaj politikave të tyre me përdorimin e forcës së madhe. Në vitin 1910, Shefqet Turgut Pasha bombardoi qindra kulla dhe dogji shtëpi, po ashtu deportoi disa që nuk u bindën - por ai nuk guxonte ose nuk donte të ndiqte një politikë shfarosjeje si Mehmeti II ose, siç do të bënin pas vitit 1912, ushtria dhe paramilitarët serbë (IV Nr. 82, 85). Kur Sulltani në vitin 1911 vizitoi Fushë - Kosovën ai shpërnda me dashamirësi kompensime për pronarët e shtëpive, duke pranuar kështu dështimin e politikës së shtypjes (IV Nr. 110).

Paratë për dhurata të tilla nuk mund të vinin nga rajoni. Për gati gjysmëshekull të raporteve të shtypura këtu, shteti osman arriti vetëm pjesërisht të mbliidhte taksa, dhe vetëm nëse zyrtarët e taksave e dinin që ata kishin mbështetje masive të trupave pas tyre. Kërkesat për trupa nga vilajeti u refuzuan gjithashtu në Stamboll, për shkak të besnikërisë së pasigurt të myslimanëve (III Nr. 31).

Nëse qeveria osmane vërtet donte të mobilizonte shumicën myslimane në veri të maleve të Sharrit, ajo e bënte këtë në emër të Islamit. Strategjia e islamizmit³⁸, e promovuar nga Abdylhamidi në të gjithë shtetin për të përfshirë myslimanët joturq, në vilajetin e Kosovës hasi në terren pjellor. Mobilizimi i rekrutëve u bë më herët, në vitet 1876-1877, me ndihmën e përkatësisë fetare dhe përmes përpjekjeve për të nxitur myslimanët kundër të krishterëve.³⁹ Pas pushtimit të Bosnjë-Hercegovinës nga Austro-Hungaria në vitin 1878, vilajeti mori boshnjakë myslimanë si refugjatë, të cilët rezultuan të ishin myslimanë mjaft konservatorë, të cilët filluan të mendojnë të ktheheshin në atdheun e tyre

³⁸ Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam. Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford 2001; Quataert, *The Age of Reforms*, 766; Gawrych, *The Crescent*, 106-112.

³⁹ Shih për këtë Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 304-315.

të vjetër vetëm atëherë kur Perandoria Osmane u shemb në Ballkan. Njerëzit kryesisht shqipfolës, myslimanët (muhaxhirë) që vërshuan drejt vilajetit në vitin 1877 nga rajoni midis Nishit dhe Vranjës, të pushtuar nga Serbia, intensifikuan një antagonizëm mysliman-ortodoks. Autoritetet osmane i vendosën në mënyrë specifike këto grupe në rajonet kufitare, gjithashtu për të dobësuar elementin ortodoks atje. Vetëmbrojtja lokale, frika e arsyetuar ekzistenciale kundër shteteve të krishtera dhe përvojat e shpërnguljes së myslimanëve çuan në faktin se myslimanët vendas me kënaqësi morën armët kundër shteteve fqinje të krishtera, më 1876 kundër Serbisë dhe më 1897 kundër Greqisë (III Nr. 138, 139) - shërbimi ushtarak në Jemenin e largët, nga ana tjetër, ishte jopopullor. Gjatë luftës kundër Greqisë në veçanti, shtypi osman inkurajoi ndjenja të këtij lloji me kritika ndaj politikës koloniale britanike në Indi dhe Afganistan (III Nr. 144). Tashmë është referuar për luajalitetin ndaj Abdylhamidit edhe mbas largimit të tij. Ky mobilizim nën shenjën e Islamit funksionoi vetëm kundër armiqve të jashtëm ose popullsisë së krishterë; por nuk mundi të përdorej për zbatimin e reformave; përkundrazi, ajo pranoi nevojën për të forcuar forcat konservatore dhe sakrifikoi indirekt autoritetet vendore të orientuara pro reformës. Në rast të trazirave tatimore, zyrtarët tatimorë largoheshin nga zona (si në sanxhak të Pazarit të Ri) ose duhej të fshiheshin në kazerma (në Pejë, III Nr. 14).

Një dështim i madh i perandorisë, ishte që nuk arriti të mbrojë popullsinë e krishterë nga sulmet e myslimanëve: në këtë situatë kontribuan pafuqia përballë sundimtarëve rajonalë dhe lokalë, por edhe indiferenca nga ana e anëtarëve të xhandarmërisë dhe të ushtrisë myslimane (III Nr. 23). Perandoria Osmane nuk bëri pothuajse asgjë, madje shumë vonë, për të fituar nga vetja popullsinë e krishterë. Një nga këto pak përpjekje konsistonte në pranimin e të krishterëve në shërbimin e xhandarmërisë (III Nr. 92). Kjo ndezi protesta të zemëruara nga myslimanët, të cilët e shihnin këtë si një poshtërim skandaloz. Në vitin 1903 pati incidente serioze midis rekrutëve myslimanë dhe xhandarëve të krishterë, të cilët u detyruan të strehoheshin në konsullatën ruse në Mitrovicë – në prapaskenën e tensioneve fetare dhe shoqërore të kryengritjes së Ilindenit të Maqedonisë në gushtin e vitit 1903 (III Nr. 78).⁴⁰

⁴⁰ Shih për këtë dhe për konfliktet e dhunshme gjatë rrjedhës së politikës reformuese osmane, Frantz, Gewalt und Koexistenz, 331-345.

Katër vëllimet ofrojnë shumë materiale mbi historinë e dhunës në Ballkanin e vonshëm osman. Përshkrimi dhe analizimi i konflikteve ishte një nga detyrat kryesore të konsujve, kjo do të thotë se këto janë tekste në të cilat dhuna merr vëmendje të veçantë. Sidoqoftë, nuk është vetëm lloji i tekstit që kur e lexon të jep përshtypjen e dhunës së vazhdueshme. Deri në fund të sundimit osman, kishte forma të dhunës strukturore që ishin të natyrshme në sistemin osman: përkatësisht para së gjithash diskriminimi ligjor i ortodoksëve dhe i katolikëve në sistemin juridik, por mbi të gjitha në jetën e përditshme. Siç u nënvizua, ato reforma që synonin trajtimin e barabartë të të krishterëve me myslimanët dominues nuk u zbatuan në vilajetin e Kosovës, veçanërisht në pjesën veriore të saj. Myslimanët, jo vetëm që gëzuan ato privilegje që ligji Hanefi u siguronte myslimanëve kundruall të krishterëve, por sundimi shekullor mysliman rezultoi në një habitus të caktuar superioriteti ndaj të krishterëve - veçanërisht ortodoksë - të cilët shiheshin dhe trajtoheshin si të nënshtruar, njerëz të klasës së dytë, që në asnjë moment nuk kishin mundur të mbështeteshin në mënyrë konsistente tek autoritetet perandorake myslimane. Dallimi vendimtar në jetën e përditshme, që përcaktonte pothuajse të gjithë marrëdhënien midis myslimanëve dhe të krishterëve, ishte privilegji i myslimanëve për të mbajtur armë. Duke pasur parasysh dobësinë dhe dështimin periodik të shtetit osman, kjo paraqiste një avantazh vendimtar për myslimanët. Posedimi legal i armëve ishte i pamundur për të krishterët, veçanërisht për ortodoksët në rrafshina. Edhe pse ortodoksët të paktën që nga vitet 1890 kishin armë në dispozicion duke i kontrabanduar nga Serbia dhe Mali i Zi, ata nuk guxonin t'i mbanin ato në publik. Vetëm fanasit katolikë, që kishin emigruar nga malësitë e Mirditës përërdimore shqiptare dhe, për të mbijetuar, nuk pranonin të dorëzonin armët në një mjedis kryesisht mysliman, u rekrutuan si ndihmëspolicë nga autoritetet osmane. Ata, gjithashtu, duhej të mbroheshin në zonën e tyre të vendbanimeve veçanërisht kundër sulmeve të shumta të rrethinës islamike-konservatore të regjionit të Gjakovës. Dhuna strukturore përshkoi marrëdhënien e tyre me Perandorinë Osmane si diskriminim i përhershëm, si ndaj të krishterëve ortodoksë, ashtu edhe ndaj atyre katolikë. Rreziku për të rënë viktimë e dhunës fizike nga myslimanët ishte pjesë e jetës së përditshme për popullatën e krishterë. Pamundësia e lartpërmendur e Perandorisë Osmane për t'u ofruar të krishterëve mbrojtje të përhershme dhe siguri ligjore në epokën e reformave ka diskredituar rëndë sistemin osman në sytë e nënshetasve të saj të

krishterë – pa e përmendur dështimin e saj edhe në ekonomi dhe infrastrukturë. Konsujt e Monarkisë së Danubit, sipas detyrës zyrtare, u morën edhe me dhunën e ushtruar kundër katolikëve. Ata përfshinin dhunën kundër ortodoksëve si pjesë të analizës së përgjithshme politike, por për këtë ishin përgjegjës Rusia dhe Serbia. Por edhe kur, nga fundi i shek. XIX, Monarkia e Danubit u bëri thirrje shqiptarëve myslimanë si aleatë kundër përpjekjeve ekspansioniste serbe, diplomatët e tyre nuk i mbyllën sytë ndaj dhunës së shqiptarëve myslimanë kundër serbëve ortodoksë. Një konsull në mënyrë drastike e quante bezdisjen e të krishterëve si “sport kombëtar” të myslimanëve shqiptarë (IV Nr. 72). Konsujt kryesisht regjistruan raste të dhunës fizike, që do të thotë, rastet e plagosjeve dhe vrasjeve, por më së shumti të rrëmbimeve, zhvatjeve, grabitjeve, punë të detyruar, poshtërimeve dhe frikësimeve të përditshme të krishterëve nga myslimanët. Kjo ndodhte në zona të largëta nga prezenca e shtetit, me autoritete të njëanshme fetare, në një klimë të pandëshkueshmërisë së përhapur - dhuna endemike kundër të krishterëve është pjesë e dështimit të shtetit osman dhe arsyeja e rënies së sundimit osman në Ballkan. Kjo dhunë nuk ishte e motivuar krejtësisht nga pikëpamja fetare, ajo ishte vetëm pjesë e një zone, ku myslimanët përdornin gjithashtu dhunë kundër myslimanëve (duke filluar nga ajo kriminale, kryengritjet kundër autoriteteve deri te represionet qeveritare). Sidoqoftë, hendeku i cekur padyshim është i formuar nga kufijtë e grupeve fetare në aftësinë për të ushtruar dhunë dhe, nëse ishte e nevojshme, për t'iu përgjigjur asaj. Lakmia dhe nganjëherë edhe sadizmi i thjeshtë mund të ushtroheshin më lehtë përtej hendekut sesa brenda komunitetit mysliman vazhdimisht të armatosur. Aktorët e dhunës shpesh në situata anarkie vepronin si kundër kundërshtarëve myslimanë dhe atyre të krishterë, për shembull në vitin 1903, kur, gjatë një kryengritjeje në Lumës kundër një takse të re për bagëtinë, shqiptarët myslimanë ngacmuan fermerët ortodoksë serbë në rajonet fqinje në lindje, xhandarët e krishterë dhe trupat osmane (III Nr. 92). Diskriminimi kundër të krishterëve bëhet i qartë kur ata çarmatosen në vitet vijuese, po jo edhe myslimanët (III Nr. 114), gjë që kishte rritur pamundësinë mbrojtjes së krishterëve, por që sigurisht nuk e kishte forcuar besimin e tyre tek autoritetet osmane.⁴¹

⁴¹ Shih për këtë edhe Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 105-106.

Duke pasur parasysh situatën e përgjithshme, çarmatimi i popullsisë myslimane ishte një sprovë e politikës perandorake osmane në vilajetin e Kosovës: nuk kishte të bënte vetëm me një të drejtë të veçantë tradicionale, por, për më tepër, në zonat fisnore shqiptare me një atribut themelor të burrnisë dhe statusit shoqëror. Në këtë mjedis, çarmatimi nënkuptonte çnderim dhe me këtë edhe vdekje shoqërore. Osmanët nuk ishin në gjendje ta thyenin këtë kod kulturor. Përndryshe edhe të gjitha aksionet e tjera për çarmatim kishin dështuar, madje edhe ato me forcë brutale të bëra nga xhonturqit. Edhe këtu autoritetet osmane u përballën me dilemën se: a do të ishte dashur të çarmatosnin grupin më besnik në një rajon kufitar të ndjeshëm. Ata nuk ishin në gjendje ta bënin këtë në një kohë kur në mesin e ortodoksëve armët ishin të pakta, e aq më pak, kur nga fundi i shek. XIX, gjithnjë e më shumë armë nga Serbia dhe Mali i Zi përfundonin në duart e popullsisë ortodokse.⁴²

Hulumtimi ka dashur të identifikojë spiralen e dhunës midis shqiptarëve dhe serbëve në Kosovë që filloi me pushtimin serb të rajonit midis Nishit dhe Vranjës dhe dëbimit të myslimanëve shqiptarë (1877-1878).⁴³ Leximi i dosjeve tregon se kjo qasje është e shkurtër për sa i përket kohës: midis viteve 1870 dhe 1876 pati dhunë endemike nga myslimanët kundër të krishterëve, dhe popullsia myslimane shkoi me entuziazëm në “luftën e shenjtë” kundër Serbisë në vitin 1876, jo pa kryer trazira masive kundër të krishterëve kur marshonin (I Nr. 31-36, 39-40).⁴⁴ Viti 1876 ishte një nga ato vite kur situata e sigurisë për të krishterët ishte më e pasigurt. Sunitët shqiptarë dhe ortodoksët serbë gradualisht u shfaqën si bashkësi konflikti, e cila ishte më pak e strukturuar nga një vetëdije kombëtare moderne, për më tepër përmes attributeve të tilla si posedimi i armëve, feja, tradita ligjore, pozita në Perandorinë Osmane, edhe pse përkatësia gjuhësore luajti gjithashtu një rol. Shihet qartë se jo vetëm aspekti fetar, por edhe perceptimet etnike për veten dhe të tjerët

⁴² Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 149, 153-154; Popović, *Život Srba*, 168-169, 292; Vladimir Jovanović, Svetislav Simić i Makedonski komiteti, Vardarski zbornik 1 (1999), 53-68; Jovan Hadži-Vasiljević, *Četnička akcija u Staroj Srbiji i Mačedoniji*. Beograd 1928.

⁴³ Sipas Clewing, *Der Kosovokonflikt als Territorial - und Herrschaftskonflikt*, 185-186, që vitin 1878 e përcakton fillim të konfliktit. Njëjtë edhe Dietmar Müller, *Staatsbürger auf Widerruf. Juden und Muslime als Alteritätspartner im rumänischen und serbischen Nationscode. Ethnonationale Staatsbürgerschaftskonzepte 1878-1941*. Wiesbaden 2005, 122, 128-138; Malcolm, *Kosovo*, 228.

⁴⁴ Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 304-315.

ishin efektive dhe u bënë të rëndësishme dhe mobilizimi i grupeve më të mëdha ishte i mundur duke iu referuar këtyre dy faktorëve.⁴⁵ Përderisa në rastin e serbëve, një sistem shkollor i tyre, i cili në thelb ishte ndërtuar nga Serbia, kishte një efekt kombëtarizues të paktën tek elitat, në rastin e shqiptarëve myslimanë, nuk mund të flitet për një kombëtarizim përmes konfliktit me Serbinë, Malin e Zi dhe serbët osmanë (për më shumë shih më poshtë). Në këtë drejtim, është i justifikuar klasifikimi i linjave të konfliktit në kategoritë e përkatësisë fetare, të cilat përshkruajnë kryesisht statusin shoqëror, jo dallimet në besim apo edhe veprimin e motivuar fetarisht në vetvete.

E fundit por jo më pak e rëndësishme, raportet mundësojnë njohuri të thella në punën e rrjetit të konsullatës austro-hungareze dhe në politikën ballkanike të Monarkisë së Danubit. Interesi vetjak i monarkisë, kryesisht për arsye prestigji për të ruajtur statusin e vet të fuqisë së madhe, ishte, siç u përmend, protektorati i kultit mbi institucionet e kishës katolike dhe kështu edhe mbi popullsinë katolike që përbëhej nga shqiptarët si dhe nga një pjesë e vogël sllave në lindje të Kosovës së sotme. Mbrojtja e kësaj të drejte të veçantë kalon si një linjë në raporte. Rastet më të vështira të sulmeve të drejtpërdrejta ndaj institucioneve katolike dhe personave të klerit katolik vinin nga autoritetet osmane, dhe nga vjeshta e vitit 1912 nga autoritetet serbe ose malazeze. Si një grup numerikisht i dobët, katolikët ishin gjithmonë të ekspozuar ndaj presionit të mjedisit të tyre, pavarësisht kush ishte në pushtet, myslimanët apo ortodoksët. Ndryshimin e besimit nga ana katolikëve në mënyrë të përsëritur e gjejmë të regjistruar para dhe pas tetorit 1912, dhe shpesh kjo bëhej me dhunë dhe detyrim. Në fakt, raportet tregojnë qartë se deri në prag të Luftërave Ballkanike ndihej pak toleranca fetare në vilajet. Sidomos në zonat e thella malore, fshatrat katolike ishin kryesisht të pambrojtura kundër presionit të popullsisë me shumicë myslimane. Karakterin e një fushate e marrin konvertimet e detyruara vetëm nga vjeshta e 1912-s dhe kjo nën sundimin e ri ortodoks, veçanërisht në veriperëndim të vilajetit, të cilin e kishte pushtuar Mali i Zi, por edhe në zonat nën sundimin serb.⁴⁶ Në vitin

⁴⁵ Mbi raportet mes perceptimeve etnike dhe fetare krhs. Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 202-224.

⁴⁶ Krhs. Leo Trotzki, *Die Balkankriege 1912-13*. Essen 1995, 144-150, 297-303; Jaša Tomić, *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji 1912. godine*. Novi Sad 1913; Dokumenti o spoljnoj politici kraljevine Srbije, 1903-1914. Hg. Serbische Akademie der

1913 Austro-Hungaria u gjend veçanërisht e sfiduar nga konvertimet masive të katolikëve në ortodoksë, të detyruar nga autoritetet malazeze, të cilat u bënë në prani të argjipeshkvit katolik të Shkupit, i cili nuk kishte mundësi të ndërhynte. Aktorët malazezë ishin gjithashtu të vetëdijshëm se me këtë po sfidonin Monarkinë e Danubit, kështu që kjo e fundit e festoi si një sukses të veçantë prestigji tërheqjen përfundimtare të Malit të Zi në këtë çështje. E parë nga sot, Monarkia e Danubit perceptohet si fuqia mbrojtëse e shqiptarëve, dhe në vjeshtën e vitit 1913 ishte në të vërtetë në prag të luftës me Serbinë për shkak të kufijve veriorë dhe lindorë të shtetit shqiptar. Megjithatë kjo pikëpamje është e kufizuar. Siç u përmend, as shqiptarët katolikë nuk dolën të ishin klientë vërtetë të besueshëm. Kjo vlente edhe më pak për myslimanët shqiptarë. Shumica dërmuese e tyre do të kenë parë një fuqi mbrojtëse tek Austro-Hungaria vetëm pas rënies së Perandorisë Osmane. Raportet e bëjnë të qartë se shumica dërmuese e myslimanëve, qofshin shqiptarë apo sllavë, ndiheshin besnikë ndaj Sulltan Kalifit në Stamboll. Austro-Hungaria u pa në mënyrë kritike nga myslimanët për shkak të politikës së saj në Bosnjë. Kur Monarkia e Danubit filloi forcimin e lëvizjes kulturore shqiptare në fund të shek. XIX në mënyrë që të ndërtonte gradualisht kombin e vet shqiptar, ajo u ndesh me moskuptim dhe refuzim nga myslimanët kryesisht sunitë të vilajetit. Në dallim nga Shqipëria e Veriut (rajoni i Shkodrës), dështon krijimi i një sistemi të qëndrueshëm shkollor shqip si dhe përhapja e shqipes si gjuhë e shkruar edhe pasi autoritetet osmane lejuan pjesërisht veprimtarinë përkatëse shqiptare nga viti 1908 deri pak para Luftës së Parë Ballkanike; gazetat shqiptare të shpërndara nëpër konsullatat e Monarkisë së Danubit nuk gjenin pothuajse asnjë lexues. Nga ana tjetër, monarkisë i bëhej presion kur qeveria osmane i bënte thirrje popullsisë për solidaritet fetar islamik. Gjithashtu nuk duhet anashkaluar se lëvizjet masive politike të shqiptarëve (1878, 1897, 1909) shpesh kishin një karakter konservator-sunit, edhe pse nga jashtë prezantoheshin si ndërfetare dhe ndikimet e Monarkisë Austro-Hungareze ishin të kufizuara. Kjo është një qasje tjetër e rëndësishme kërkimore që prek çështjen e zhvillimit të identifikimit kombëtar në Kosovën e vonë osmane, si tek ortodoksët, katolikët po ashtu edhe te myslimanët. Tashmë i jemi referuar copëtimit të milletit ortodoks. Këtu

vetëm duhet të thuhet edhe njëherë se ndikimi bullgar në rajonin e Kosovës së sotme në vitet 1870 ishte më i fortë nga sa ishte supozuar më parë, që ortodoksët sllavishtfolës nuk duhet të nënkuptohen automatikisht si serbë. Por gjithashtu, dhe veçanërisht për paraqitjet stereotipike të historisë kombëtare shqiptare, vëllimet në dispozicion përmbajnë shumë materiale, që mbështesin dhe kërkojnë riinterpretime. Sepse ato tregojnë se deri në fund të periudhës së paraqitur këtu, ideja kombëtare si një ideologji e veçantë, siç ishte zhvilluar nga aktivistët shqiptarë toskë të Jugut, gjeti pak mbështetje nga shqiptarët myslimanë të vilajetit (III Nr. 106; IV Nr. 27, 33, 39, 53, 75).⁴⁷ Ka raporte të shumta në të cilat konsujt theksojnë mungesën e përgjigjes nga shqiptarët myslimanë rajonale ndaj propagandës kombëtare shqiptare. Nga pikëpamja e shumicës dërrmuese të shqiptarëve myslimanë, por edhe katolikë, kjo ishte thjesht e panevojshme; siç konstatojnë disa konsuj, shqiptar ishte ai që mbante armë, ishin myslimanë dhe flisnin shqip (I Nr. 2, II Nr. 36). Një ideologji e përpunuar kombëtare ishte e panevojshme kur “*tjetri rajonal*” ishte mjaft lehtë për ta njohur - ortodoks, i paarmatosur, sllavo-jugor. Rëndësia e Islamit për vetëperceptimin e shqiptarëve myslimanë në vilajet është e qartë, megjithëse kishte një lidhje mes Islamit dhe të qenit shqiptar, e lidhur me gjuhën, të drejtën zakonore dhe zakoneve. Pikë fikse në nivelin lokal ishte fisi, familja e zgjeruar dhe rrjetet personale, por në aspektin politik, besnik ndaj Sulltan Kalifit në Stamboll. Paragjykimet kundër të krishterëve ishin të thella dhe lehtë mund të instrumentalizoheshin politikisht. Shqiptarët myslimanë në brendinë e Ballkanit ishin një shoqëri rajonale osmano-muslimane e cila vetëm me vështirësi e kuptoi ndryshimin e shpejtë të ekuilibrit të fuqive, në rastin më të mirë i rezistojnë ndryshimeve të çdo lloji dhe, në veçanti, nuk u ofrojnë të krishterëve osmanë asnjë koncesionin më të vogël. Konstatimi i cituar më parë nga një konsull se torturimi i të krishterëve është një “sport kombëtar” shqiptaro-musliman (IV Nr. 72), vë gishtin në pengesën qendrore për reformën në Perandorinë e vonë Osmane: ndjenja e pakapërcyeshme e superioritetit të myslimanëve ndaj të krishterëve, e cila duke pasur parasysh dobësinë e autoriteteve potencialisht mund të shprehej në çdo kohë me forcë - dhe kryesisht pa sanksione. Modelet e përkatësisë fetare megjithatë mbivendosen gjithashtu me modelet e

⁴⁷ Nathalie Clayer, *Le Kosovo – berceau du nationalisme albanais au XIXe siècle?*, Les annales de l'autre Islam 7 (2000), 146-167.

perceptimit etnik, social dhe rajonal. Me rëndësi të veçantë ishte e drejta zakonore shqiptare, zbatimi i së cilës ishte një kërkesë e përhershme e udhëheqësve shqiptarë. Feja dhe e drejta zakonore përbënin elementet thelbësore të vetëperceptimit shqiptaro-mysliman. Kjo konsistonte me besnikërinë ndaj perandorisë dhe këmbënguljes për vetëqeverisje të gjerë. Ky kombinim mund të gjendet në të gjitha programet politike dhe lëvizjet e shqiptarëve myslimanë nga viti 1870 deri në vitin 1912.⁴⁸

Në këtë sfond ideja kombëtare shqiptare e zhvilluar në diasporë dhe në ato pak qarqe intelektuale të Shqipërisë Adriatike, që kërkonte integrimin në një tërësi kombëtare mbifetare, ofroi pak nxitje për shqiptarët myslimanë të vilajetit. Shqiptarët katolikë dhe myslimanë nuk e përjashtuan politikisht Malin e Zi dhe Serbinë si partnerë të mundshëm – duke mos qenë ende në gjendje të dinin se regjimi pushtues malazet i viteve 1912-1914 do t'i trajtonte katolikët pjesërisht më keq se myslimanët, kështu që të parët afrohen përsëri më pranë Austro-Hungarisë. Ajo çfarë përmbante ideja kombëtare shqiptare, në kushtet e një ideologjie të përpunuar e të formuluar në vilajet, kufizohej në rrethe të vogla, në veri të Sharrit, në teqenë e dervishëve të Gjakovës, në jug të maleve, në disa veprimtarë në Shkup. Idesë kombëtare shqiptare si ideologji i mungonte baza sociale dhe kulturore-mendore, me përjashtim të Hasan Prishtinës, nuk kishte ndonjë udhëheqës intelektual të shquar në pjesën lindore të zonave të vendbanimeve shqiptare. Mungesa e një personeli drejtues të shkolluar vlen për shqiptarët myslimanë në Kosovë në përgjithësi. Bëhej fjalë kryesisht për pushtetmbajtës rajonalë ose lokalë, të cilët ishin të prirur për korrupsion; prandaj, herë pas here drejtuesit si Isa Boletini apo Idriz Seferi bashkëpunuan me Malin e Zi dhe Serbinë. Kjo elitë e armatosur kishte kryesisht mungesë interesimi dhe kuptimi për një çështje programore kombëtare; në rastin më të mirë, ata mund të bindeshin që të përfshinin mësimin në gjuhën shqipe dhe shkollave shqipe në katalogët e tyre të mëvonshëm të kërkesave, por kjo nuk e kishte kurrë vlefshmërinë e atyre kërkesave që përbënin thelbin e politikës shqiptaro-myslimane dhe të cilat për më shumë se gjysmë-shekulli gjithmonë ritheksoheshin: jo taksës, jo monopolit të pushtetit shtetëror, jo gjyqtarëve të huaj, jo regjistrimit, ndërsa pro *home rule* sipas së drejtës zakonore e luajalitet të qartë për Sulltan Kalifin e largët. Gegët

⁴⁸ Për perceptimet e ndryshme të vetes dhe të tjerëve në mesin e shqiptarëve krhs. Frantz, *Gewalt und Koexistenz*, 193-219.

verilindorë dhe gegët lindorë-qendrorë të Maqedonisë së sotme ndiheshin në brendi aq larg nga Lëvizja Kombëtare Shqiptare e ndikuar nga toskët e Shqipërisë së Jugut. Por ata, gjithashtu, nuk ishin në gjendje të vlerësonin plotësisht se sa shumë revoltat e tyre kundër xhonturqve dobësuan sundimin osman; ata ishin mësuar me kryengritje periodike, por edhe me mendimin e qëndrueshmërisë së sundimit osman në Ballkan. Mbi të gjitha, ata mendonin në kontekstet lokale dhe rrallë shihnin politikat e mëdha. Sigurisht që ata nuk mund të kishin parashikuar që marshimi i tyre në Shkup në mes të verës së vitit 1912 do të shkaktonte Luftën e Parë Ballkanike, domethënë ndërhyrjen e Malit të Zi, Serbisë dhe Bullgarisë.

Për të gjitha këto arsye të paraqitura, domethënia e botimit shkon përtej kornizës së ngushtë të vilajetit të vonshëm osman të Kosovës. Ky botim i ofron lexuesit si dhe përdoruesit qasje të rëndësishme në kushtet politike, sociale dhe kulturore në zonën kryesore të Ballkanit osman në një të tretën e fundit të shek. XIX deri në Luftën e Parë Botërore, për konkurrencën midis të mëdhenjve dhe fuqive rajonale dhe, së fundi, por jo më pak e rëndësishme, për një histori kulturore të diplomacisë austro-hungareze.

Përktheu nga gjermanishtja: **Zef NOKA**⁴⁹

---

⁴⁹ Përkthyesi është bashkëthemelues dhe bashkëdrejtues i Institutit Shqiptar www.albanisches-institut.ch.